

III. УКРАЇНСЬКИЙ ЕМІГРАЦІЙНИЙ РУХ НА СХІД В УМОВАХ РОЗВИТКУ КОЛОНІЗАЦІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ МОСКОВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ НА СЛОБОЖАНЩИНІ.

1. Загальний хід московської державної колонізації на півдні до р. 1657.

Колонізаційна діяльність і опанування нових територій в історії Московської держави важили не менше, ніж в історії України. Відміна полягала в тому, що **на** Україні колонізація відбувалася шляхом розселення людности з її ініціативи, а в Росії — за безпосередньою участю уряду; на Україні панський контроль і панська адміністрація йшли за людністю, у Росії — державна адміністрація вела перед і часом тягла людність за собою, подекуди силоміць. Для цього потрібна була потужна центральна влада. Боротьба проти татар чимало вплинула на розвиток державного апарату на Московщині. Особливо інтенсивна стала ця боротьба, відколи вбилося в силу Казанське царство, в середині XV в. Боротьба точилася майже коло самої Москви — оборону зосереджено на „березі“ — на лівому боці р. Оки, а проваджено навіть тоді головно силами московських підручних царевичів — татар, розташованих у Каширі, Серпухові, Касимові тощо. Року 1503 до Москви перейшли князі Чернігово-Сіверської землі разом з усією країною, і це поклало початок руху Москви на південний схід. Приєднання Рязанщини в р. 1521 також спонукало Московщину звернути увагу на степове узграницчя. Після страшного татарського нападу р. 1521 московський уряд почав регулярно висилати полки за Оку до Тули ¹⁾. Помалу в районі розташування війська споруджують вали, засіки, так з'являється перша степова фортифікована „черта“, що дістає назву Тульської. Друга чверть XVI віку позначається тим, що татари ослабли, і в середині цього віку оборонна смуга Московської держави посувається далі на південний схід, сполучаючись рівночасно з мережею фортифікацій Сіверщини. Так на середину XVI віку складається друга смуга фортифікованих міст, що, починаючись від Путивля на Сеймі і Новгородка-Сіверського на Десні, складається з Орла й Мценська на горішній Оці, Данкова на горішньому Дону, Ряжська, Шацька на Цні, Темнікова на Мокші і Алатирия на Сурі вже недалеко від Казані. Орел разом з Кропивною перетяли горішню частину татарського шляху з півдня ²⁾. Отже на південь осіла колонізація за Івана IV майже не

¹⁾ Проф. В. И. Пичета, Історія Московскаго Государства, М. 1917, вказує на висилання війська до Тули ще в р. 1513. Огляд колонізаційної діяльності Московської держави на півдні — див. М. Грушевський, Історія України-Руси, т. VIII, ч. 2, с. 369 і далі.

²⁾ Ibidem.

посунулася, що пояснюється мабуть боротьбою на північному заході, внутрішньою кризою, головно мабуть величезним напруженням колонізації на сході, де, відколи відбито Казань і Астрахань, починається залюднення водозбору Ками (діяльність Строганових), а Єрмакові походи тягнуть колонізаційні пасми аж до Сибіру (р. 1586 збудовано м. Уфу на р. Білій). Після повстання і підбиття марійців за Івана IV підбито башкирів, що раніш підлягали ногайцям, а далі впливи і силу ногайців підривають побудувавши міста вздовж р. Волги ¹⁾: м. Самари (1586), Саратов і Царицина (близько 1590). Закріплення двох великих торговельних шляхів — до сибірських хутер на схід і перських шовків на південь (Волгою) рішуче змінює становище держави і стає за підставу до її дальшого розширення. Правда, смуга степів між Волгою і Доном лишається пустелею (сьогочасні Пензенщина, Тамбовщина і східня Вороніжчина ²⁾). Але наприкінці XVI в. починається інтенсивне позування на південь західньої частини згаданої вище оборонної лінії на захід від р. Дону. Це було бурхливе захоплення степу; поодинокі фортеці, далеко відсунені одна від одної, висувалися дедалі на південь, але нові здобутки не закріплялися ні фортифікованим „чертами“, а ні заселенням степу — людність сюди не йшла, побоюючись татар. Року 1586 на західньому допливі Дону — Тихій Сосні будують Ливні, там, де збігалися два татарські шляхи — Муравський і Калміюський; через 6 років коло гирла тієї ж річки повстає місто Єлец; того таки року (1586) на Дону (на р. Воронежу, недалеко гирла) м. Вороніж ³⁾; р. 1593 на горішньому Осколі, північному допливі Донця, збудовано м. Оскол; на середній течії Оскола — Валуйки (обидва міста між Калміюською і Ізюмською сакмами). Того ж року на горішньому Донцеві збудовано м. Білгород (між Ізюмською і Муравською сакмами), а р. 1597 відновлюється м. Курське на Сеймі, що з'єднав новозбудовані міста з західнім краєм смуги північних фортець тульської черти. Та цим будівнича пропасниця не обмежується. Року 1599 Богдана Більського виряджено на далекий південь до дикого степу, і тут, на гирлі р. Оскола на р. Донці збудовано м. Цареборисів. Місто це хутко покинено, але накреслена тепер будівнича діяльність Годунова мала під собою глибокий ґрунт. Путивль з давніх часів був за визначний торговельний осередок торгу між Москвою та Туреччиною через Київ ⁴⁾. Нові міста тісніш зв'язали його з центром держави, що виявилось особливо під час війни з Польщею на початку XVII віку. Ці міста створили глибоке запілля для південної ділянки західнього кордону Московщини і Польщі (на Сіверщині). Білгород зробивсь за осередок усієї „польської України“ і за вихідну базу для дальшого колонізаційного руху XVII в.; Валуйки протягом цілого XVII в. були за південну стачію посольських (і торговельних) зносин з Кримом, а Вороніж перетворивсь на головний торговельний центр степового півдня. Цареборисів повинен був мати не менш показне значіння. Перше — він забезпечував річну плавбу

¹⁾ Н. Милюковъ, Очерки по истории русской культуры, ч. I, СПб, 1904, сс. 56–58.

²⁾ Г. Перетятковичъ, Поволжье въ XV і XVI вѣкахъ. М. 1877, сс. 313–321.

³⁾ Н. Второвъ, О заселении Воронежской губ., „Ворон. Бѣс. на 1861 г.“; Л. Б. Вейнбергъ, Матеріали для истории гор. Воронежа, „Воронежск. Сборн.“, Вор. 1886.

⁴⁾ Н. Костомаровъ, Очеркъ торговли Московскаго государства въ XVI и XVII стол., СПб. 1862, розділ 3.

Донцем з Білгороду і р. Осколом з мм. Осколу і Валук і далі в напрямку до Дону. Друге, — це ще важливіш, — він мав зробитися опертям і центром для сторож. Густа і добре організована мережа сторож охороняла своїми станицями все північне узбережжя Донця значно раніш, як побудовано згадані міста. Ми знаємо про неї докладно з „досмотру“ Тюфякіна і Ржевського в р. 1571. Маючи за завдання виключно вістову службу, ці передові легкі загони московського війська вказували напрямок важчій колонізації і тягли на далекий південь фортифікаційну будівничу діяльність московського уряду. Але бучний і імпозантний похід Москви на південь не відповідав силам країни, і колонізаційні здобутки були значною мірою втрачені під час глибокої кризи, що опанувала Московську державу на початку XVII в. Протягом більш, як чверть століття московська агресія на південний схід втратила будь-яку силу... За причину цього дослідники одноголосно вважають не тільки саму кризу в суспільному і господарчому житті країни (т. зв. „смутное время“), і часи її ліквідації після реставрації 1613 р., але головним чином напружену боротьбу на західному кордоні з Польщею, що закінчилася втратою Смоленська й Сіверщини. Посунувсь кордон і на південному Лівобережжю, де Вишневецькі, збільшуючи свої величезні маєтки на Лівобережжю, захопили широку прикордонну смугу від Лохвиці до м. Кам'яного й Охтирки. Але Путивльщина лишилася за Москвою.

Мирова угода з Польщею р. 1635 остаточно зруйнувала західню оборонну смугу Московщини; втрачене на заході треба було винагороджувати новими здобутками на сході ¹⁾. Руки уряду московського тимчасом були розв'язані мировою угодою і колонізаційну роботу на півдні поновлено з новою енергією. Фортифікувати південь розпочато з тієї ж Тульської черти, що вже в середині XVI віку була далеко позаду передових південних аванпостів Московщини. Тут протягом рр. 1636—8 збудовано потужну систему валів, ровів, засік і фортець — більших і менших. Головний ланцюг фортифікацій „Засічної черти“ ²⁾ мав боронити середню течію Оки від м. Калуги до Коломни (на південь від Москви) і простягавсь від Белева (на Оці) до Переяслава Рязанського (теж на Оці), стягаючи т. ч. краї луки, що утворює середня Ока, і складаючися з засік Белевської, Одоевської, Кропивенської, Тульської, Веневської і Переяславської. На самій Оці Каширська засіка боронила гирла р. Москви, а Лихвинська, Перемиська, Козельська — район м. Калуги, а разом лівий фланк цілої системи. Нарешті висунені на південний схід засіки Шацька і Рязька становили передне укріплення і затуляли рязанський відтинок р. Оки з м. Рязанню. „Засічною Чертою“ налякана Москва хотіла охоронити себе від наглої небезпеки і забезпечити центр держави з південного сходу. Західню частину фортифікованої лінії XVI в. (Орел) і східню частину (за р. Цною) не відновлювано. Але під час будівництва „черти“ справжнє колонізаційне будівництво і боротьба відбувалася вже далеко на півдні ³⁾. Справа в тім, що одночасово з „чертою“ розпочато

¹⁾ П Смирновъ, Города Московскаго государства въ пер. пол. XVII в., К. 1919, с. 139.

²⁾ Детальний і ґрунтовний нарис історії будівництва „черти“ і опис її — див. працю Яковлева, Засѣчная черта Московскаго Государства въ XVII вѣкѣ, М. 1916.

³⁾ Ibidem, 285.

і продовжено до р. 1656 будову трьох нових фортифікованих ліній¹⁾. На далекому сході — черти Закамської; на Волзі (трохи пізніш) — черти Сімбірської (мм. Сімбірськ — Сурськ — Ломов). Ця „черта“ оперлася своїм західнім краєм на фортифікації міст Тамбова (на р. Цні) і Козлова (на р. Воронежу), збудованих ще в р. 1636. Ці фортифікації оточили сточище північних допливів Дону — річок Хопра і Медведиці, ще не опанованих від московської державної колонізації (там осідало Донське козацтво), а зокрема Тамбов замкнув татарський шлях вододілом рр. Дону і Хопра. Разом з тим фортеці Тамбова і Козлова прикрили засіки Шацьку і Рязьку, що лежали далі на північ, і т. ч. зробили значною мірою зайвою саму „Засічну черту“. Від Тамбова і Козлова фортифікації продовжено аж до м. Воронежа, де починалася третя „черта“ — Білгородська.

[Білгородська черта це безперечно було найграндіозніше спорудження на московському півдні.] Простягаючися більш як на 300 верстов від м. Усмани (на північ від Воронежа) до м. Охтирки на р. Ворсклі, вона перетинала усі татарські шляхи, що йшли з півдня на північ, і становила неперехідну перешкоду для татарських походів²⁾; лівий її край, як згадувано, притуливсь до фортифікацій Тамбовщини, де були такі добрі природні бар'єри, як Дін та р. Вороніж; правий край „черти“ примикав до польського кордону, до добре залюдненої Вишневецьчини, зміцненої природно трьома лівобережними річками.

Будову Білгородської черти розпочато одночасово з іншими фортифікаційними спорудженнями півдня в рр. 1636 — 1638. Року 1636 відряджено комісію оглянути смугу Білгород — Вороніж, і від 1637 р. розпочато будову. Відразу збудовано дві фортеці — Усерд коло Тихої Сосни, на Калміюському шляхові³⁾ і Яблонів — на р. Осколі, вище від Валуйок⁴⁾. Року 1638 — Короча, у сточищі горішнього Дінця, недалеко від Білгорода і коло самої Ізюмської сакми. В рр. 1640 — 1641 збудовано дві фортеці на Ворсклі, на схід від Білгороду — Вольний і Хотмижськ (на старому городищі).⁵⁾ Таким чином позначилася майбутня лінія — з горішнього Ворскла через Білгород на Тиху Сосну і далі Доном до Воронежа. В рр. 1645 — 8 збудовано нові фортеці; за розмежуванням з Польщею до Москви перейшли Олешня і Охтирка, що увійшли до „черти“ як крайні західні її фортеці; між Хотмижськом і Білгородом збудовано Карпов і Болхов (на Муравській Сакмі); між Корочою і Усердом — Новий Оскіл, коло гирла Тихої Сосни — Ольшанськ і Коротояк, нарешті на північний схід від Воронежа — Орлов⁶⁾, що разом з Усманню мав з'єднати Білгородську черту з фортецями Козловсько-Тамбовської фортифікованої лінії. Отже наприкінці 40-х років всі майже міста,

¹⁾ В. И. Пичет а, *ор. cit.*, розділ II. Про будову Сімбірської Черти, особливо від р. 1647 — з участю українського козацтва — див. Поливановъ, *Очерки казацкой колонизации въ Симбирскомъ Поволжьи*, „Тр. XI Арх. Съѣзда“.

²⁾ Філарет (IV—49) каже що татари в середині XVII в. не заходили далі від м. Карпова (на „Черті“).

³⁾ Доп. къ Акт. Истр., IX, с. 275; „стрельна книга“ — див. Д. И. Багал'й, *Матеріали*, т. II, ч. 3.

⁴⁾ Доп. къ Акт. Истор., *ibidem*.

⁵⁾ „Стрельна книга“ — див. Д. И. Багал'й, *Матеріали*, т. II, ч. 4; історія будування — М. Д., *Блгр.*, ст. 117, аа. 53 — 74, 120 — 130, 146 — 152, 390 — 405.

⁶⁾ „Стрельна книга“ — див. Д. И. Багал'й, *Матеріали*, т. II, ч. 6.

що увійшли до складу Черти, були засновані, і далі головним чином добувано вали, засіки й малі острожки, які з'єднували згадані фортеці і творили щось, що одному з дослідників Черти нагадувало „китайський мур“ — тільки зроблений з дерева і землі¹⁾.

Міста південної Московщини мали особливий характер: це були правдиві військові поселення; невійськової людности тут майже й не було; досить сказати, що в головному і найстаршому місті „Черти“ Білгороді р. 1668 було всього 2¹/₂ відсотки „посадських“ людей (міщан)²⁾; тільки в торговельному Воронежу було їх більше. Тутешня служила людність складалася з військових нижчого розряду („приборних людей“) — козаків, стрільців, драгунів, салдатів та ін. Вищої категорії військових — „дворян“ і „дітей боярських“ надсилали до залог дуже не багато, як підпору для воевод на випадок якихось заколотів у залогах³⁾. Ця людність звичайно не була місцева, її переводили з старших міст тульської лінії, а потім переводили з одного міста до другого, в міру потреби. Голос і бажання самої людности не брано на увагу — наслідком цього були часті масові втечі служилих. Отже майже всю людність південних міст становили військові залоги, що величина їх хиталася приблизно між 3 сотнями і 3 тисячами.

Дарма що залоги були невеличкі, людей і для їх комплектування за всіди не вистачало, тому воеводи не спиналися перед тим, щоб приймати різних утікачів з центру держави, навіть т. зв. тяглих, і перед тим, щоб верстати їх у служилі розряди. В цих умовах особливо велику роль відіграла українська еміграція до міст московського півдня (на цій еміграції та її розмірах спинимось нижче). Емігрантів охоче приймали, частково верстали в місцеві служилі розряди, а частково утворювали з них окремі служилі колонії в складі залог південних фортець (особливо по містах східного відтинку Білгородської черти, які й збудовано значною мірою силами української служилої людности). Утримання всіх цих залог це був постійний і надсильний тягар на вбогому державному бюджеті зруйнованої Московщини, що головним чином складався з прибутків від посередніх податків (пропінації і мит). Витрачувано величезні для тих часів суми, а людність по південних містах всеж дуже часто жорстоко голодувала. Утримання складалося з грошового „жалування“, — його видавано пересічно по 5—6 крб. на кожного на рік, і „хлібного“ жалування натурою. Звичайно по під містами людність дістала землі, які мусіла сама обробляти; частина врожаю (з „десятинної“

¹⁾ „Мірні книжки“ всієї Черти — див. В. И. Холмогоровъ, Акты, относящиеся къ Малороссии, „Чтен. Моск.“ 1885, кн. ч. 2.; тогочасний опис валів під новим Осколом (Царевим-Олексієвим) див. Д. И. Багалъй, Матеріали, II, ч. 15; сучасний опис валів між Усердом, Острогоським, Усманню і Козловим — див. Е. А. Макаровъ, Вали защитной черты по р. Ти хой Соснѣ, „Труды Воронеж. учен. архив. комис.“ т. II, с. 115.

²⁾ Д. И. Багалъй, Очерки, с. 216; Доп. к Акт. Истори, IX, с. 258; по містах західного відтинку Білгородської Черти, Вольному і Хотмижському до складу залог увійшла незначна кількість місцевих ухадників-севрюків, що концентрувалися в Путівлю.

³⁾ Ibidem, с. 110. Цікаво порівняти військові залоги міст Курська і Карпова в р. 1652: Курськ — дворян 4, дітей боярських 1126 всього 1130; видано утримання 7.315 карб; Карпов — драгун 336, дітей боярських 135; козаків 908, стрільців 374, інших 48, всього 1801 душ, видано 3.217 крб. (В. А. Сторожевъ, Матеріали для історії колонізації лівобережної України, „К. С.“, 1890, IX).

оранки) йшла до державного скарбу. Землі розподілювано в певній кількості „четвертей“ в трьох полях, і звичайно ці „дачі“ звано „помістями“ (у джерелах ми тоді ще не бачимо спеціалізації цього терміну для земель вищих військових верстов). Землі давано від 20 до 200—300 „четей“, а поблизу міста окремо по 2—10 четей, при чому відрізнялася земля „орна“ і дика (цілина); першу ціновано вище¹⁾.

На землях, розподілених між служебною людністю міст, в деякому віддаленні від самих міст, іноді закладалися слободи, що згодом перетворювалися на села. Але кількість цих сіл була невелика, і вони зберігали той же характер військових поселень. Пояснювано це тим, що вільна великоруська колонізація не досягала цих місцевостей, мабуть через ті перешкоди, які ставила адміністрація для селянських переходів. Селяни з центральних земель держави тікали, але тікали очевидно в іншому напрямі²⁾. Величезні простори степу і лісостепу, готові для колонізації, покищо лежали диким перелогом через брак людности, а нечисленні залоги нечисленних міст голодували, несучи тягар оборони і охорони величезних незалюднених просторів.

Розвиток торговельного капіталу на Московщині йшов у парі з територіальним розсуванням меж, в яких функціонував цей капітал. Культурна відсталість земель, суміжних з московським центром, робила їх легкою здобиччю московських торговельних кіл; окремі острови, економічно розвиненіші (як Новгород, Казань, Астрахан), нищено за допомогою військової сили держави, що найтісніш зв'язана була з торговельним капіталом і значну частину його зосередила в своїх руках³⁾. Та ж культурна бідність околишніх земель примушувала державу прокладати далекі шляхи до далеких торговельних центрів; на півдні за головні шляхи (крім великого волзького шляху) були шляхи на Дін (через м. Вороніж) і на Україну — Дніпро (через м. Путивль). Обом шляхам загрожувала неспокійна людність і можливі татарські напади в пустельних степах сучасної Курщини і Вороніжчини; фортифікувати ці простори землі це була річ першої потреби. Особливості природи і продукційних сил країни вимагали від держави тут на півдні тих же заходів і методів, яких ця держава примушена була уживати і звикла уживати на інших ділянках своєї території. Схарактеризуємо коротко московську державно-адміністративну систему в середині XVII віку, як ця система виявилася в колонізаційній діяльності держави на московському півдні. На Слобожанщині ми зустрінемося власне з цією ж системою, тільки трохи зміненою відповідно до місцевих умов.

¹⁾ Про людність південної Московщини й землевласність див. И. А. Благовѣщенскій Четвертое право, М. 1899; И. Н. Миклашевскій, Къ исторіи хозяйственного быта Московскаго государства, М. 1894.

²⁾ Див. великий диспут між акад. Д. І. Багалієм і В. О. Ключевським, Н. А. Поповим і інш., які відстоювали, що на півдні була народня великоруська колонізація. Акад. Д. І. Багалій не знаходив у джерелах вказівок на цю колонізацію — див. відповідь акад. Д. І. Багалія, Нѣсколько словъ о характерѣ колонизаціи южной степной окраины Московскаго государства, „ЖМНП“, 1888, VIII і Очерки по русской исторіи, т. II, с. 261.

³⁾ Див. напр. свідчення Павла Алепського про те, що торговельні кола й факторії Московської держави залежали від уряду („Чт. Моск.“, 1897, IV).

Державну систему цю так характеризує дослідник російської місцевої адміністрації XVII в. Б. Чічерін: „Государство,... возникшее на развалинах средневековых учреждений, нашло вокруг себя чистое поле; не было мелких союзов, крепких и замкнутых; отдельные личности, бродящие с места на место и занятые исключительно своими частными интересами, одни противостояли новому общественному союзу. Главною задачею сделалось устройство государства, которое организовалось сверху, а не снизу: нужно было устроить общий союз, а частные должны были служить ему орудием. Поэтому на всех учреждениях лежал государственный характер... Средства нового государства были ничтожны: ему не доставало людей, и оно сделало государственную службу обязанностью сословий; ему не доставало денег, и оно учредило множество местных повинностей в пользу государства. Ему не доставало наконец и административных средств, и оно восполняло их ответственностью подданных... Оно было исходною точкою для всего (!?) и нуждалось в орудиях для своей деятельности“¹⁾.

Не вважаючи на яскраво виявлену ідеалістичну однобічність авторову, ми знаходимо тут поверхову, але стислу й дуже виразну характеристику системи, що з окремими її рисами щоразу зустрічаємося в актах. Ту ж перевагу ініціативи державного центру і панування її над підлеглою людиною бачимо ми і в колонізаційній діяльності Московської держави на півдні. Характеристику цієї діяльності подає акад. М. С. Грушевський, зазначаючи, що московська система фортифікацій „вповні аналогічна з українською системою Литовської України, з її великокняжими замками, оселями военнослужбової людности, сторожами замковими, польними і шляховими. Аналогія пояснюється не тільки однаковими географічними і колонізаційними обставинами, але й спільними традиціями — організації пограничної оборони в Київській державі, своєю дорогою теж приготовленою попередніми століттями пограничної практики в сусідстві з степом і його кочовниками. Але те, що в Польсько-Литовській державі, при її дезорганізації, недостачі фінансів і незмірно слабій езекутиві велося слабко і уривково, виходило хаотично і безтолково, — в Московській державі... переводилося систематично і планово, виконувалося досить точно і вірно. Тільки... в Московській державі менше було активності (народніх мас) — хоч би і тому, що запопадлива правительствена опіка лишала їй безконечно менше місця. І в результаті голий обробований український демос упередив великоруську народність, в часи найбільших лихоліть своїх опанувавши простори московської України, — перехопив у великоруської народности ці території, географічними і політичними обставинами призначені властиво їй до сколонізовання“²⁾. Подібну характеристику знаходимо у одного з новіших дослідників історії будівництва південних фортифікацій „Засічної черти“ 1636 — 8 р. Яковлева³⁾ „Как возникновение черты, так и ее поддержание были символом сформировавшегося в XVI в. московского государственного строя. Образование черты служило наглядным выражением в глазах всех чинов людей (?) идеи

¹⁾ Б. Чичеринъ, Областныя учрежденія Россіи въ XVII-мъ вѣкѣ, М. 1856, сс. 339, 575 — 577. Цитати подаємо як ілюстративний матеріал.

²⁾ М. Грушевський, Історія України-Руси, т. VIII, ч. 2, с. 370.

³⁾ Яковлевъ, Засѣчная черта Московскаго Государства въ XVII вѣкѣ, М. 1916.

московской государственности, по настоящему взявшейся за оборону подвластной московскому государю территории... Черта, как учреждение, выражала тот момент в развитии московского строя, когда главное внимание влиятельных слоев населения и правительственной власти было направлено на Москву и на Замосковский Край. Всем своим расположением черта говорила о стремлении закрыть подступы к центру государства, и все, что лежит к югу от черты, интересует мало" і т. далі. Далі автор висловлює думку, що уряд і його Черта були швидше за гальмо для колонізації, ніж за її чинник, бо він розгонив людність, обтяжував тих, хто лишавсь, надмірними повинностями для будівництва, власне вже непотрібного, бо передові загони колонізації були вже далеко на півдні. Тільки будівання Білгородської черти зблизило колонізацію і фортецю, військо і сторожу.

Московський уряд був, звичайно, не „началом всего“, але тільки виконавчим органом помісного землеволодіння і торговельного капіталу в боротьбі за нові землі і торговельні шляхи. Але напруження всіх сил і надмірно великі тягари підривали сами джерела прибутків. Так, коли встановлено було в м. Воронежу „кружечный двор“ і торговельні збори р. 1652, почалися конфлікти місцевої торговельної людности з „Черкасами“ (українцями), що зберегли свої пільги в заміну звичайного утримання і нарешті і ті і ті почали тікати до нових міст на півдні, зменшивсь торг і збори в Воронежу, місто підупало і прибутки зійшли ні на що¹⁾.

Життя ставило перед країною величезні завдання, але її убогість не давала засобів їх осягнути. У цьому найбільш і полягала причина, чом безмежно загострилася державна ініціатива, що її змальовано у наведених вище цита-тах. Війна вимагає наступу, і лишити степи, хоч і порожні, за татарами, визначало віддати себе ще на гіршу руїну! Треба було дійти природного бар'єру — Дінця, і це було зроблено. Але які труднощі були на шляху — про це каже не тільки мапа з величезною територією і 5—6-ма містами, де, як каже П. Мілюков, „приходилось вместе с городами создавать и население“; про ці труднощі каже хоч би гороїчний податок, визначений під час початку будівничої діяльності уряду: р. 1638 накладено на кожну „жилу четверть“ по 1 крб. 80 коп. з вищої категорії (духівництва) і по 30 коп. з найнижчої, що мало дати 129 тис. крб., а р. 1639 на душу накладено було від 16 до 20 крб., це становило за тих часів величезну суму, а всього мало дати близько 271 тис. крб.²⁾. Отже не дивно, що дві головні риси Московської держави були — напружене озброєння і збирання податків³⁾.

¹⁾ Л. Б. Вейнбергъ, Городъ Воронежъ, „Ворон. Юбил. Сбор.“, Вор. 1886, с. 101.

²⁾ П. Милуковъ, Очерки по исторіи русской культуры, ч. 1, с. 58; він же, Государственное хозяйство Россіи въ первой четверти XVIII в. и реформа Петра В., СПб 1905.

³⁾ В. О. Ключевскій, Очеркъ русской исторіи, т. II, с. 506. Р. 1658 на утримання служилим людям „українних і полевих“ міст вислано з Москви з різних приказів 175.200 крб. (М. Д., Блгр., ст. 397, а. 111); щодко прибутків по цих містах, то з р. 1656 маємо розпис митних прибутків з міст, відомих в Розряді; в тому році дали: Козлов 219 крб., Чернавськ 200. Коротояк 175, Яблонов 170 (+ лавочных 60 + банних 77), Новий Оскол 138, Короча 97, Чу-гуїв 88 (+ млинового 106), Хотмижськ 82 (+ 95 п. медвяного оброку + 5 крб.), Усерд 80, Карлов 76, Добре 66, Вольний 60 (+ млинового 48), Недригайлів 52 (млинового), Сокольськ 41 Болхов 34, Обоянь 30 (+ 42 млинового), Усмань 30, Верхососенок 22, Камінне 9 (+ 10 млинового), Олешня 8, Талецьк 2 крб., всього 2.223 крб. (М. Д., Блгр., ст. 370, а. 90).

Диктатура поміщицького уряду за слабкої адміністративної системи, при аморфному суспільстві і вбогій людині могла існувати тільки за глибоко витриманого централізму. Відбивавсь цей централізм на житті служилих українських залог по містах московського півдня, відбивавсь він, як нижче побачимо, і на житті Слобожанщини. Але незмога здійснити державну схему в умовах швидкого зростання й мінливого життя слобідських громад сприяло тому, що певні галузі їх урядування відокремилися в сферу козацької автономії, а загроза тяжкої адміністративно-фіскальної системи скріплювала становище старшини і її панування на Слобожанщині. Можливо, що це чимало, прискорило процес розвитку козацько-старшинської автономії, що розвинулася не вважаючи і всупереч цим несприятливим умовам.

Як сказано вже в першій половині XVI віку передові військові сторожі Московської держави опанували природну південну оборонну смугу середнього Дінця, що замикала собою південний берег Центральної східноєвропейської височини. На жаль, ми не маємо безпосередніх відомостей про початки тутешньої московської служби, але можна думати, що початок регулярних роз'їздів степових сторож з південних західних фортець р. Сойму — з Путивля і Рильського сягають дуже давніх часів. На ці дві старовинні бази осілого життя, старі князівські осідки південної Сіверщини, — Путивель і Рильськ спираються московські сторожі і станиці і в другій половині XVI в. коли виступають вони як складна чудово організована і детально регламентована система. Діяльність сторож, станиць і „стоялих голів“ охоплювала власне ту територію, що вже від тих часів і аж до кінця XVII віку була за терен державної московської колонізаційної діяльності з одного боку і з другого боку — була за тих же часів в посіданні мандрівної ухадницької української людності. Сторожові роз'їзди, виходячи з Путивля чи Рильського, перетинали р. Псел приблизно в районі пізнішого м. Сум, р. Ворскло приблизно в районі м. Вольного, далі обходили з заходу і півдня лісовий масив Харківщини і на півдні охоплювали степовий пляцдарм в горішній течії річок Самари, Береки й Торця, де татарський шлях розбивавсь на дві сакми — Ізюмську і Муравську і давав від себе низку менших шляхів в напрямку перелазів Савинського, Балаклейського, Обишкінського і ін. Далі роз'їзди переходили на північний берег Дінця і доходили до гирла р. Айдару¹⁾. Як згадувано вище, в кінці XVI віку на північ від цієї смуги військових сторож з'явилися дві південні московські фортеці — Білгород на Дінці і Валуйки на р. Осколі. Білгород (1593), збудований на горішній течії Дінця, майже в центрі південної частини Центрального плато, а разом з тим між двома головними татарськими сакмами, зробивсь центральною фортецею усіх оборонних споруджень на Слобожанщині і центром вістової і сторожової служби на півдні. Білгородські станиці охоплювали всю територію Слобожанщини, доїжджаючи до верхів'їв р. Орелі і Самари на заході і гирла Айдару

¹⁾ Перегляд станичної служби — див. Д. Багал'їй, Очерки, с. 91 і далі на підставі давньої класичної праці і матеріалів Беляєва „О сторожевой, станичной и полевой службъ“... розпис станиць р. 1571 (М. Тюфякіна і Ржевського і інш.) видано знову в А. М. Г., сс. 7—13. Термін „сторожа“ мав ще вузьке спеціальне розуміння, що відрізняло „с орожі“ від „станци“, але на деталях організації сторожової служби не маємо змоги тут спинятися.

ба навіть Деркула (Сокольїх Гір) на сході; т. ч. Білгород перейняв на себе попередню сторожову службу Путивля і Рильського. Року 1628 було тут 40 станиць (і 360 чол. станичників¹⁾), р. 1642 менше — 24 станиці по 9 чол. в кожній, які їздили до гирла р. Айдару²⁾.

Білгородська фортеця, як центральна, мала відповідно велику залогу, що складалася р. 1649 з 1301 душі, з них 1055 д. кінних³⁾. Воевода білгородський мав ранг „воеводи головного міста“, і мав привілей контролювати зміну воевод по інших містах і їх діяльність, а також пересилати до них розпорядження від центральної влади⁴⁾. Цей же воевода мав обов'язок доглядати фортифікації на Слобожанщині і керувати будівництвом нових міст. У Білгороді централізовано і роздавання промислових уходів на Слобожанщині: до Білгорода тягли „юрти“ центрального району Слобожанщини — по рр. Удам-Лопані-Можу; у сточищі р. Уд лежали і величезні володіння білгородських церков і монастиря. В цей же бік в напрямку на південний захід звернено було і військовий фронт фортеці.]

Східню частину південної оборонної смуги охороняла друга фортеця Валуйки (1599).

М. Валуйки було висунено досить далеко на південний схід; лежало місто не в „Черті“ а на властивій Слобожанщині, у сточищі річок Валуя і Протви, в степовій місцевості, де всеж було чимало лісових островів; відокремлюючи донецьку частину Слобожанщини від дінської (Острогожчини), це місто творило тут з своїми селами й слободами острів російської колонізації (як на південному заході Чугуїв). Валуйська залога була невелика (р. 1626 — 630 чол., з них 436 кінних козаків і стрільців⁵⁾); р. 1637 — 351 д.⁶⁾; пізніш тут було понад 500 чол. служилих); фортеця теж не була міцна; здається тут зовсім не було мурів, мабуть через те, що поблизу не було доброго лісу⁷⁾. Проте, на валуйську залогу покладено відповідальні обов'язки охороняти всю смугу південно-східнього степу між Дінцем і Доном, а передусім неспокійні місця уходів на долішньому Осколі і Айдарі; разом з вороніжцями валуйчани мали охороняти і середній Дін, особливо район р. Богучару. Відповідно валуйські станиці (було їх з р. 1628 весь час 24 — по отаману і 5 їздців в кожній, всього 144 душі) їздили на гирло р. Осколу до Ізюму і Святих Гір і далі аж до р. Бурлуку⁸⁾. Велику роль в степовій сторожі відігравала українська

¹⁾ Д. Багал'їй, Очерки, с. 106.

²⁾ М. Д. Десятня ч. 251; в кожній станиці був тоді голова, отаман, 2 вожі і по 5 їздців (М. Д., Блгр., ст 288, аа. 106 і 109).

³⁾ Ibidem, а. 106. Залого мала такий склад: дітей боярських 418, станичників 399, українських козаків 51, полкових (російських) козаків 183, стрільців 195, пушкарів 51. В року 1646 всієї людности було в Білгороді 2.634 душі, що мешкали в 833 дворах (М. Д., Писцова кн. ч. 344).

⁴⁾ Цікавий прецедент: р. 1656 білгород. воевода заарештував цареборисівського воеводу Коптева на підставі скарг людности без наказу з Москви (див. нижче).

⁵⁾ М. Д., Писцова кн. ч. 149.

⁶⁾ М. Д., Блгр., кн. 2, а. 16 (разом з станичниками 495 д.).

⁷⁾ Р. 1657 призначений до Валук воевода Ол. Ловчиков писав, що він прийняв „город земляной Волуйку“; скарживсь, що через стан фортеці їй загрожує небезпека (М. Д., Приказн., ст. 297, а. 96).

⁸⁾ Второвъ и Александровъ-Дольникъ, Древн. грамоты..., т. I, с. 118; описи станиць з рр. 1628, 1633, 1644, 1652 — див. М. Д., Десятн. 143, 301 і 251; Блгр., кн. 2.

залога в Валуїках¹⁾. Життя валуїчан зминало в характерних умовах степу: р. 1657 воевода, побоюючись татарського нападу, наказав людності покинути пасіки, яких було дуже багато; р. 1649 наказано, щоб під час оранки половина людей орала, а друга половина стояла наготові із зброєю²⁾; щаразу бачимо валуїчан на рибних і звіриних ловах на середньому Дінці, де вони зустрічаються з „ворами“ — уходниками.

Цікаво, що мало не одночасно з будуванням Валуек (рр. 1599 — 1600) збудовано ще одне місто — Цареборисів у гирлі р. Оскола³⁾. Це був дуже рисковитий крок, але важко добачати в ньому тільки бажання Годунова звільнитися якось від ненависного боярина Б. Бельського, доручивши йому небезпечну справу: розташований на Дінці в гирлі Оскола, отже в вузлі важливих річкових шляхів, поблизу славетних Ізюмських уходів і Торських озер, Цареборисів мав відіграти велику роль, як військовий форпост проти татар, осередок для боротьби з „черкаским воровством“ і як опора для південних сторож.

Коли під час „Смути“ місто було знищене, це завдало багато труднощів для московської колонізаційної охоронної діяльності на півдні в першій половині XVII в.

Зруйноване місто потім не було відновлено, аж доки тут р. 1654 оселилися українські емігранти. До цього спричинилося не тільки небезпечне становище городища, але також і те, що увагу урядову за цієї доби звернено було в інший бік; тому й інші фортифікаційні плани адміністрації на південному сході не було реалізовано. За такий план був план воронізького воеводи А. Бутурліна побудувати фортецю на Дону, на славетному Казанському перелазі, коло гирла р. Богучара і т. ч. перетяти шлях українським добичникам, що йшли з Дінця через Айдар на р. Богучар, з'єднувалися тут з ватагами з Дону і йшли звідси на північ: вони, як писав воевода, „рѣку Дон отняли небольшими людьми“⁴⁾.

Другий нездійснений план був план збудувати фортецю на Торських солоних озерах. Вище вже підкреслювано, яке значіння мали ці озера для українського уходництва — це уходництво мало тут ніби головний свій осередок на Дінці. Для російської адміністрації крім того багато важило ще й те, що сюди весь час їздили служилі люди з міст Білгородської Черти, щоб варити сіль, а нерідко тут перебували й чималі загони з Польщі з цієї метою. Через те мати тут осідок для військової залоги багато важило для московського уряду. Крім того, на озерах можна було б побирати чимале мито. „Стоялі острожки“ для сторожі були тут, здається, вже в 1644 — 6 рр⁵⁾. Року 1646 план будування фортеці поставлено на порядок денний. Розпочато збирати відомості про озера, наказано валуїському воеводі зробити

¹⁾ Р. 1642 згадується залога в 62 чол. на чолі з отаманом Петром Даниловим (М. Д., Блгр., кн. 15, а. 218); р. 1656 — 48 д. з отаманом А. Антоновим (М. Д., Блгр., кн. 2, а. 56).

²⁾ А. Ю. и З. Р., VIII, с. 5.

³⁾ Д. Багал'їй, Матеріали; т. I, с. 297.

⁴⁾ Ibidem, т. II, чч. 9 і 10, рік 1647.

⁵⁾ Про такий острожок в Маяцькому на р. Торці згадує акад. Д. І. Багалій (Очерки, 245) за Філаретом (V, сс. 117 і 145); проте, досить численні архивні матеріали про Тор, що з ними я міг обізнатися, нічого не кажуть про цей острожок, а ні в 1640-х, а ні в 1650-х, роках.

детальний опис і чертеж цієї місцевості. Представники української козацької залоги в Валуїках поставилися до проекту прихильно, можливо сподіваючися на вигідніші умови щодо конкуренції на озерах з вільними уходниками, і дали оптимістичні висновки щодо перспектив будівництва¹⁾. Але інакше поставилися валуїські росіяни з своїм воеводою, міркуючи мабуть про ті труднощі, які були б постає для них у зв'язку з реалізацією плану²⁾. Раптом хід справи пожвавішав. У березні 26-го 1648 р. до Хотимиського приїхав місцевий чоловік, посиланий до Миргорода по вісті, і оповів про чутки, ніби п. Батий з наказу гетьмана Потоцького вже наготував людей й матеріяли, щоб на весні йти й збудувати місто на Торі. А що на озерах справді раз-у-раз перебувала людність з закордону, ця чутка була ймовірна. За тими ж чутками п. Лабицький мусів будувати місто на р. Мерлу. Через те наказано негайно розвідати про справу досконаліш³⁾. Та на тому не скінчилося. Вже 12 квітня наказано негайно розпочати будувати місто Торець, а до Яблонова, Курського, Білгорода, Нового і Старого Осколу надіслано розпис 500 душ людей і хлібних запасів, які треба було негайно готувати⁴⁾. На місцях розпочалася діяльна підготовка й листування, але раптом вислано на місця наказа припинити всі розпочаті заходи, бо „на р. Тору города строить нѣколи“⁵⁾. Невідомо, що саме викликало цю постанову: чи те, що чутки виявилися фалшиві, чи може звістки про велике заворушення, що розпочалося під той час на Україні. Будівництва Торецького острожка залишено надовго, і тільки з р. 1660 маємо невиразну звістку про наказ вирядити на р. Тор українських козаків, що прийшли тоді на службу до Воронежа⁶⁾.

Таким чином на південному сході Валуїки лишалися за єдиний центр оборони і адміністрації. Відколи занепав Цареборисів, передовий форпост Московської держави відсунувсь куди далі на південний захід ближче до сфери головних інтересів держави в другій чверті XVII віку. За передовий форпост на Слобожанщині 1640 р. зробивсь Чугуїв, що його збудували, як відомо, українські емігранти 1638 р. Коли емігранти повернулися до Польщі, в ньому приміщено російську залогу (в 1641 році)⁷⁾. Чугуїв через розташування своє мав відіграти визначну роль передового охоронного центру: він лежав на Дінці, сполучаючися т. ч. з близькою Білгородською фортецею, розташований між двома головними сакмами, близько до їх початку, оборонений від небезпеки дуже перетятою лісовою місцевістю. Не вважаючи на своє значіння передового форпоста на півдні, Чугуїв мав досить малу залогу,

¹⁾ М. Д., Приказн., ст. 170, а. 347.

²⁾ Ibidem, а. 353. Під час огляду озер на посланого з Валуек напали уходники, і він мав вертати не закінчивши доручення.

³⁾ М. Д., Приказн., ст. 571, а. 111.

⁴⁾ М. Д., Блгр., ст. 203, а. 634 і ст. 255, а. 1

⁵⁾ М. Д., Блгр., ст. 431, а. 73.

⁶⁾ Ibidem, а. 73. Оглядаючи заселені місця на середньому Дінці, не можна не згадати про два монастирі — Савинський і особливо Святогорський, де спинялися завсіди станиці і сторожі. Але був він замалий (4 старця р. 1656) і самостійного колонізаційного значіння не мав (див. нижче, розд. IV).

⁷⁾ До історії Чугуєва — див. розвідку Н. Петрова, Къ исторіи колонизаціи Слободской Украйны, К. С., 1888, IV, писану за матеріялами чугуївських стовпців музею К. Церк.-Арх. Т-ва.

що її до того тримали в досить тяжких матеріальних умовах, отже вона часто в значній частині розбігалася. Так року 1642 тут лишилося всього 408 душ¹⁾.

Від татарської небезпеки Чугуїв не визнавало добре оборонене положення, як це показує татарська облога 1643 р.²⁾ Але ще більше страждали чугуївці від постійних нападів українських ухадників і пасічників, що грабували служилих в якихось 3—4 верстах від міських мурів, як це було рр. 1644, 46, навіть 1650³⁾.

Московська влада через те розмірно невелику увагу приділяла Чугуєву і призначала мабуть його не для оборони (бо татарські сакми проходили далеко від міста), а для вістової служби. Станиці чугуївські в р. 1650 в кількості 10 (по 1 голові і 4 їзди в кожній — отже 50 душ всього) їздили проте тільки до Валок на захід і до Цареборисівського городища (гирло р. Осколу) на сході⁴⁾. В 1650-х роках Чугуїв відіграв визначну роль під час оселення в його повіті 2-х нових міст і низки слобід⁵⁾.

Ми бачили, як чутливо поставилася Москва до чуток про польські претенсії і наміри на Тору. Бачили також, що зрештою не там зосереджено було головну увагу московського уряду. Головну увагу звернено на те, щоб фортифікувати західню частину південного кордону, і то не через те, що можливі були татарські напади, але щоб закріпити ці землі за Москвою супроти можливих польських претенсій.

Фортифікаційну роботу в цій місцевості — у сточищі горішнього Ворскла — почато одночасно з будуванням усієї Білгородської Черти, наприкінці 1630-х років. Р. 1641 збудовано тут дві фортеці: Вольне і Хотмижськ на Ворсклі⁶⁾. Ці фортеці перетяли бічні татарські шляхи від Муравської сакми на Бакаїв шлях, а звідти до Путивльщини, Рильщини і Курщини. Самий Бакаїв шлях (що починався коло гирла р. Мерла) перетинали замки Гадяцького ключа на польській території.

¹⁾ Д. Багал'їй, Очерки, с. 56.

²⁾ Ibidem.

³⁾ М. Д., Блгр., ст. 181, а. 99; ст. 211, а. 35; також див. нижче в розділі про „черкаське воровство“.

⁴⁾ Д. Багал'їй, Матеріали, т. II, ст. 74. Варт згадати, що через Чугуїв проїздили з центральної Московщини на Дін московські служилі, донці і „гулящі люди“ (Харків. Центр. Істор. Архів, Чугуївське листування, ст. 25).

⁵⁾ До історії Чугуєва багато відомостей подав Є. Альбовський, Харк. коз., сс. 20 — 37.

⁶⁾ У році будування в Хотмижську влаштовано 254 д. дітей боярських, 125 стрільців, 350 рос. козаків, 23 пушкарі та 1 коваль, усього 753 д. (Д. Багал'їй, Матеріали, т. II, с. 30, стрільна книга р. 1646, в заголовку помилково помічено роком 1640-м). Станиць здається не було, а сторожі стояли між Вольним і Білгородом, на південь, на р. Удах в 90 вер. від міста. В р. 1655 тут було 30 д. станичників (М. Д., Десятня ч. 254). Вольний р. 1653 мав 5 станиць по 5 душ, що їздили вздовж р. Ворскла до гирла р. Мерла (Колонтаєвої Гаті — Н. Оглоблін, Обозрѣніе историко-географическихъ матеріаловъ XVII в., „Описаніе документовъ и бумагъ. Моск. Арх. Мин. Юст.“ т. 4, с. 309 і М. Д., Приказн., ст. 571, а. 129.) В р. 1643 в Хотмижську було 418 душ служилих, в Вольному 288 (И. Миклашевскій, ор. cit., ст. 141). Ці міста, а також Карпов (між Хотмижськом і Білгородом) збудовано на місцях старих урочищ: Карпові Сторожев'ю, Хотмижському Городищі і Вольному Кургані (Оглоблін, ор. cit., с. 313). В р. 1641 між Охтиркою і Вольним збудовано Лосицький острог „чтоб того Лосицького городища не занели преж их Литовские люди“ (М. Д., Блгр., ст. 146, а. 284); але після розмежування 1647 р. наказано перевезти все знаряддя до Охтирки, „а в Лосицком острожке служилым людям быти не велено“ (М. Д., Приказн., ст. 174, а. 28).

Щоб перейняти татар на самій Муравській сакмі і не підпустити їх до Черти, збудовано вже р. 1646 Можевський острожок (Валки) приблизно на широті Чугуєва, на межі між харківським лісовим масивом і лісами по р. Мерлу у досить вузькому вододілі між верхів'ями рр. Мерла і Мозу. Це було найтісніше й найнебезпечніше для татарської кінноти місце, і здавна існували тут досить потужні земляні фортифікації (вали) невідомого походження. Тут і раніш постійно проїздили сторожі, але сторожового острожка, здається, не було. Будівання проваджено не поступінно, а зразу ж, як з'ясовує Є. Альбовський ¹⁾, зважаючи на велику татарську небезпеку, збудовано фортецю, поставлено гармати і призначено воеводу. Будівання Валок було тісніш зв'язане з польськими претенсіями на землі по р. Мерлу (пор. протест полтавського державці Я. Клощинського). Острожок був невеличкий і незручний, залога мала (з дуже непостійним складом між 100 до 250 чол.), та й та увесь час розбігалася через дуже важкі умови життя, які головним чином полягали в ворожих стосунках з околицьною пасічною людністю ²⁾. Пізніш ця фортеця зовсім підупала, і р. 1667 ватага українських емігрантів перенесла її на інше місце в верхів'ях р. Мозу, а на старому городищі через деякий час відновлене (теж українське) поселення Нові Валки чи Перекоп ³⁾.

Одночасно з будіванням Валок наказано воеводі хотмижському захопити Городне городище на р. Мерлі в гирлі рр. Мерчика раніш, ніж це встигнуть зробити поляки, і збудувати тут острог ⁴⁾. Це й зроблено за допомогою з Вольного ⁵⁾. І надалі острожок доглядали і контролювали з Вольного, але гармату і пушкарів присилали і доглядали з Хотмижського ⁶⁾. На початку 1650-х років тут була залога в 100 чол., що багато страждала від нападів околицьних пасічників (як у Валках та Чугуєві ⁷⁾). Р. 1664 острожок за наказом з Москви зліквідовано, знаряддя перенесено до новозбудованого Колонтаєва, а в мурах острожка оселено українську колонію, що з'явилася тут мабуть незадовго перед тим ⁸⁾.

Власне кажучи, аж до кінця 1640-х років на всьому досить великому просторі від Валок до Путивля, Рильського й Курського не було жадного

¹⁾ Є. А. Альбовський, Валки, украинный городь Московскаго Государства, „Сборн. Хар. Ист. - Фил. О-ва“, т. 16, 1905, с. 8; це єдиний добрий огляд історії одного міста з цілої території Слобожанщини (коли не рахувати м. Харкова), написаний на підставі великого архівного матеріалу, зачерпненого з Моск. Архіву Мін. Юст. (Тепер. М. Д.).

²⁾ Див. при огляді пасічництва і нижче в розділі про „черкаське воровство“. Все ж господарство валківців стояло не погано, і худобу свою вони випасали аж на р. Орчику (Д. Багал'їй, Матеріали, ч. II, с. 81).

³⁾ Є. Альбовський, *op. cit.*; І. Срезневський (Историческое Обзорѣніе гражданскаго устройства Слободской Украины, с. 4) згадував про те, що Можевський острожок збудував в 1640 р. Кіндрат Сулима; акад. Д. І. Багал'їй (Очерки, с. 415, пр. 2) не вважає цю звістку за певну.

⁴⁾ Н. Оглоблинъ, *op. cit.*, сс. 134 і 299; Д. Багал'їй, Матеріали, т. II, с. 47.

⁵⁾ М. Д., Приказн., ст. 174, а. 70; тут же стрільні книжки і топографічний опис околицьної місцевости.

⁶⁾ М. Д., Сівськ., ст. 129, а. 154. Мм. Волне і Охтирку відає чомусь переважно яблонівський воевода.

⁷⁾ М. Д., Приказн., ст. 571, а. 122.

⁸⁾ М. Д., Сівськ., ст. 179, а. 122.

міста крім новозбудованих на Черті Хотмижська і Вольного. Отже в цих роках західній відтинок Черти висів в повітрі. Р. 1646 збудовано Валки і Городне, а року 1647 на підставі мирової угоди і за новим розмежуванням Москва дістала низку прикордонних польських острожків.

Як показує опис острожків, зроблений, коли їх передавано ¹⁾, вони перейшли до Москви звільнені від людности, яка частково не повернулася до Польщі, а емігрувала за кордон (так 10 родин з Бобрика і Олешні перейшли до Вольного ²⁾); але дуже гарні дерев'яні фортеці і частина покинутих будинків перейшли до нових хазяїв цілі.

Перше передане місто, починаючи з півдня, була Охтирка. Під час передачі на городищі описано острог, під ним слободу на 48 дворів; в околицях міста багато пасік. Першими по передачі часами це був невеличкий. Московський острожок з залогою в 49 душ, що його доглядав олешинський воевода ³⁾; допіру наприкінці 1653, чи початку 1654 тут оселилося кілька сот емігрантів з Лівобережжя, і т. ч. Охтирка перетворилася на велике полкове місто, на яке спиралася вся Білгородська Черта своїм західнім краєм.

Недалеко від Охтирки на північний захід від неї за Ворсклом лежала Олешня. Під час передачі це було рівняючи досить значне поселення: тут було 2 замки, 530 дворів (з них 403 зберегли свої будівлі), 36 крамниць, 4 ковальні і зокола аж 30 гуралень. Року 1648 призначено сюди за воеводу Р. Борятинського на чолі з залогою в 143 душі (з них 31 постійних „жильці“ решта „веденці“ з інших міст). Офіційно Олешня це була остання фортеця Білгородської Черти ⁴⁾. Р. 1650 сюди мали висилати по 100 душ з Курського і Сівського, острожок був досить слабкий, на погляд нового воеводи; в р. 1656 тут було 351 душ, з них 77 українців, решта діти боярські ⁵⁾.

Далі на захід, близько р. Псла, лежало м. Бобрик. Тут як і в Олешні передано було 2 замки, в них 349 дворів і 9 крамниць; під містом с. Будилівка (18 дв.), що після передачі, здається, спустіла. Лежачи поблизу Гадячого, це місто мало для Москви велике значіння; вже р. 1648 сюди вислано з багатьох південних міст 254 душ служилих ⁶⁾. Але прийняте місто здалося новій адміністрації незручним, бо лежало на Сагайдачному шляху, поблизу кордону і мало занадто простору фортецю, яку годі було утримати в разі нападу з звичайною для московських острожків невеличкою залогою ⁷⁾. Р. 1651 вирішено було перенести фортецю й наказано вислати 610 душ служилих з різних міст для будови (у будівні взяли участь і кромські українці з отаманом Г. Трофімовим ⁸⁾).

Призначений сюди воевода Ф. Арсеньєв вибрав зручне місце на одному з трьох близьких „Кам'яних городищ“ на р. Пслі ⁹⁾; тут під час передачі

¹⁾ Холмогоровъ, Акты, относящіеся къ Малороссіи, „Чт. Моск.“ 1885, кн. 2.

²⁾ М. Д., Десятня ч. 213, а. 265.

³⁾ М. Д. Прикази., ст. 571, а. 102.

⁴⁾ Ibidem.

⁵⁾ А. М. Г., II, с. 263, р. 1650; М. Д., Блгр., ст. 384, а. 334, р. 1656.

⁶⁾ М. Д., Десятня ч. 298.

⁷⁾ А. Ю. и З. Р., XIII, с. 275; М. Д., Блгр., ст. 304, а. 379.

⁸⁾ М. Д., Сівськ., ст. 129, а. 173: „городу Бобрику 20/1—1651 быти не велено“; про участь українців — в реєстрах М. Д., Десятня ч. 298.

⁹⁾ М. Д., Сівськ., ст. 129, а. 173.

була слобода на 68 дворів і багато пасік, але в р. 1651 сиділо тільки дві родини українців ¹⁾. Того ж року місто збудовано і влаштовано в ньому 262 служилих, з них 200 дітей боярських, вийняткове явище на півдні ²⁾.

Останнє передане місто було Недригайлів на Сулі між гирлом р. Терна і м. Ромном, де передане було чимале поселення: 145 дворів, оточених земляним валом, і за валом на посаді і в слободах 306 дворів. Лежачи на р. Сулі поблизу м. Ромна, Недригайлів був дуже важливим прикордонним центром між рр. Пслон і Сеймом, замикаючи з заходу степовий пляцдарм на південь від Путивля, відіграючи визначну роль осередку для зносин московської адміністрації з лівобережними містами і разом з тим являючи собою забороло для лівобережної еміграції з Роменщини, що її тиск місцевий воевода відчував дуже гостро. Залога тут була здається дуже мала, бо навіть присутність 50 приїжджих козаків з сусіднього закордонного міста Костянтинова дуже непокоїла воеводу ³⁾. На захід від Недригайлова в гирлі р. Олешенки лежав острожок Ольшанський з 91 двором, але після передачі до Москви його, здається, зліквідовано.

Увага, яку уряд звертав на західній кордон Слобожанщини, цілком виправдувалася досить складним і небезпечним для Московської держави становищем у цій місцевості, де уперто просувалася наперед півосіла пасічницька людність з Лівобережжя. Передані від Польщі міста добре скріпили цей відтинок оборонних смуг московського півдня.

На історію української колонізації на Слобожанщині чимало вплинуло те, що на Слобожанщині поширилися російські села; але з історією цих сіл тісно зв'язане питання про міру господарчої експлуатації країни з боку взагалі службової людности місцевих залог. Звичайно прийнятий в науці погляд, що господарче освоєння території від московських служилих на півдні не було велике, стверджують і наші джерела. Служила людність південних міст, переобтяжена військовими повинностями, дивилася на своє перебування по цих містах як на тяжку повинність, мало не кару, увесь час мріючи повернутися на північ, ближче до батьківщини, і через те не мала великої охоти і потрібних умов, щоб кохатися в хліборобстві. Може сприяло цьому і ставлення служилої людности до землі не як до об'єкту промислової експлуатації через прикладення праці, а як до джерела особистої натуральної поживи. Через те головну увагу зверталася не так на розвиток сільсько-господарчої промисловости, як на одержання хлібного і грошового утримання. Знаючи, що на хліборобську ініціативу людности нема чого покладатися, уряд намагавсь забезпечити залоги південних міст, довозячи хліб з півночі, а так само вводив т. зв. „десятинну“ оранку, що працювати на ній було обов'язково й урожай з неї ішов на хлібне утримання самих же залог. Отже хліборобство не притягло великої уваги служебної людности південних міст, дарма що земельні

¹⁾ Н. Оглоблін, *ор. cit.*, с. 226; М. Д., *Десятня* ч. 169, а. 34.

²⁾ М. Д., *Десятня* ч. 298. Камінне як і Недригайлів видав воевода путивльський, а не білгородський (Див. „Опис. док. и бум. Моск. Арх. Мин. Юст.“, с. 18, с. 2, прим. 1).

³⁾ М. Д., *Блгр.*, ст. 304, а. 113. Усі передані міста позначені на Бошняновій мапі, при чому найбільшу фортецю вказано в Недригайлові, менші — в Охтирці і Олешні; в Кам'яному — тільки поселення (В. Ляскоронскій, *ор. cit.*, мапа Київського воеводства).

її наділи були чималі, становлячи по 50 пересічно четей у полі = 75 десятин усього. Землю відповідно до номінальних „окладів“ відрізали кожній категорії служилих в кількох полях, а далі ці поля сама громада поділяла між себе, при чому пайка кожного члена громади лишалася за ним і його спадкоємцями чи наступниками в службовім реєстрі, а до громади не поверталася. Проте врядигоди, як зазначив І. Миклашевський,¹⁾ відбувалася перевірка і загальний перерозподіл земельних „дач“. Так утворився тут своєрідний лад „четвертного“ землеволодіння, що його різні автори уважали то за помісний (акад. Д. І. Багалій), то за общинний (Беляєв) і який дав в дальшому особливу культурно-історичну форму „одюдворської“ землевласності.

Щоб наблизити поселення до земелі, окремі категорії служилих виділяли з-під фортеці на окремі слободи; але такі слободи з міркувань адміністративних (нетривкість служебної людности) і військових (потреба охорони фортеці) оселявано звичайно попід самим містом, в 1—3 верствах від нього. Так утворювалися численні приміські слободи козацькі, стрілецькі, пушкарські тощо. Щодо до вищих служебних категорій — дворян і дітей боярських, то через їх більшу надійність, великий розмір земельних дач і можливість (реальну) експлуатувати селянську працю, їх з більшою охотою виділювано на окремі поселення, до чого і сами ці служилі категорії виявляють виразну тенденцію²⁾. Огляд сіл на півдні Московської держави в кінці першої чверти XVII віку подав Миклашевський в згадуваній вище праці³⁾. На властивій Слобожанщині, що ввійшла до Донецької волости Білгородського повіту, тоді зовсім не було поселень самі тільки юрти⁴⁾. По інших волостях, власне близько самого Білгорода, було: 7 сіл у Розумницькому стані (в них в 1—84 дв., в 2—25 дв., в інших менше⁵⁾), 10 сіл в Коренському стані (кількість дворів в них 60, 58, 48, 45, 30, інші менше⁶⁾), і 9 сіл в Корочанському стані (34, 18, 10 і менше дворів⁷⁾), а всього в цілому Білгородському повіті (разом з Сажним станом) було 32 поселення. По цих селах мешкали мало не самі служилі, на кожного з них припадало пересічно по 0,7 селян і по 2 душ сільської людности разом з бобилями“ (всієї людности 320 служилих і 647 селян). Цікаво, що на Білгородщині села були більші, ніж звичайно за тих часів (напр. в Оскольському пов.). Про російські села на властивій Слобожанщині, що постали тут, як будовано московські фортеці, маємо уривчасті відомості з 1640 — 1650 років. Передусім побільшало сіл у західньому відтинкові Черти, коло міст Ольшанська (Воронізького пов.), Н. Оскола (Оскільського п.), Корочі (кол. Білгородського повіту) так само у Валуйському повіті⁸⁾. Так само

¹⁾ И. Миклашевский, Къ истории хозяйственного быта Московскаго государства, М. 1894 с. 87. Ця праця містить прекрасну аналіз складу і господарчого побуту служилих верстов півдня в І-ій половині XVII віку.

²⁾ Але в р. 1651 наказано сплатити двори дітей боярських по р. Пслу, що не хотіли переходити до мурів м. Обояні (М. Д. Багр. ст. 328, л. 53).

³⁾ Миклашевський, с. 102; Д. І. Багалій подає теж реєстр російських сіл на Слобожанщині, але на підставі даних після 1663 р., через що не можемо з нього користатися (Очерки с. 249).

⁴⁾ І. Миклашевський, *op. cit.*, с. 106. ⁵⁾ Ibidem, с. 103. ⁶⁾ Ibidem, с. 104.

⁷⁾ Ibidem, с. 105.

⁸⁾ Про них більших відомостей не маємо, але Л. Вайнберг на підставі своїх джерел (мапа при „Воронежскихъ Актахъ“, т. I) подає відомості тільки про села в запіллі Черти і на півд.-зах. від Валук (для часів пізніших).

в західньому відтинкові Черти з'явилися села поблизу м. Карпова — Високе і Ямне ¹⁾, певно й села під самим Білгородом. Коли помер син борський з Хотмижська Л. Овдеев, зроблено опис його „усади“ (земель); із свідчень дітей боярських з сусідніх сіл бачимо, що під Хотмижськом (на р. Локні, трохи вище Хотмижська по правому берегу Ворскла) було р. 1648 аж 4 села: с. Чумаково (15 дітей боярських), Тростенське (19 д. б.), Хотешське (13 д. б.), „Невідоме“ (12 д. б.) ²⁾. Виселення на р. Локню не задовольнило хотмижських дітей боярських, і вони почали посуватися далі на північ, в запілля Черти, на Обоянське городище і до водозбору р. Пени ³⁾. Це занепокоїло воеводу, і він заборонив виселюватися так далеко ⁴⁾, та р. 1650 діти боярські дістали дозвіл від центрального уряду селитися на р. Пені, може в зв'язку з будовою сусіднього м. Обояні ⁵⁾.

Найбільше сіл засновано поблизу Чугуєва. З р. 1646 маємо звістку, що зважаючи на тяжке становище міста супроти татар і „воровства“ чугуївцям заборонено виселятися з міста; тимчасом тамтешні діти боярські повиходили на помістя і живуть в 10—20 верстах від міста ⁶⁾. Знаємо про слободу в Салтові; звідти р. 1656 частина дітей боярських перейшла до с. Жихоря ⁷⁾; поруч з Жихорем бачимо с. Бабаї чи Архангельське ⁸⁾, а в р. 1658 чуємо про велику родину (селян) — батька Луніна з 4 синами і їх товаришів, що живуть в с. Васищевому „за чугуєвськими детьми боярськими за Пр. Васищевим, да за Мих. Ливоновим, да за Сопр. Левиним“ ⁹⁾. Т. ч. маємо вже села з експлуатацією селянської праці. У перепису 1660 р. до Харкова тяжіло 4 села, де жили діти боярські (з своїми селянами), Липці (8 люду) Жихор (20 люду), Тишки Руські (37 людей) і Ольшана (9 людей) ¹⁰⁾.

Крім хліборобства служила московська людність займалася ухонництвом, особливо людність Валуйська і Хотмижська (рибними і звіриними ловами і бортництвом); займалися і більшими підприємствами — брали в оренду південні юрти; так р. 1646 двоє хотмижан платили з бортних уходів за Ворсклом 98½ пудів меду на рік ¹¹⁾. Особливо розвинені були бортні уходи Севрюцької людности з Путивля, що відколи засновано Вольний і Хотмижське, перейшла й до цих міст.

Щодо проблеми російської народної колонізації на Слобожанщині ¹²⁾, то

¹⁾ Ibidem с. 105.

²⁾ М. Д. Приказн., ст. 174 а. 140.

³⁾ М. Д. Приказн., ст. 571 а. 45.

⁴⁾ М. Д., Блгр. ст. 256, а. 84; „селитьбу велѣтъ розметать“. Отже і тут маємо зародки заїмки, але вона не розвинулася в дальшому.

⁵⁾ М. Д. Блгр., ст. 328, а. 235.

⁶⁾ М. Д., Блгр., ст. 384 а. 339.

⁷⁾ М. Д. Блгр., ст. 370, а. 76; Сівськ, ст. 158, а. 244: Салтовську слободу знаємо з 1640 р. (Филаретъ. VI, 85).

⁸⁾ М. Д., Блгр., ст. 480, а. 222; тут діти боярські жили в р. р. 1643, 1648, 1653 (Филаретъ II, 101—102). Року 1654 дітей боярських оселено також на Верховитській і Бершадській полянах на р. Бабці (Харк. Центр. Істор. Архів, Чугуєвське листування, ст. 36 (мос) чч. 14, 687).

⁹⁾ Н. И. Петровъ, Къ исторіи колонізації Слободской Украины“, К. С., 1888, кн. IV, 23

¹⁰⁾ Див. авторову розвідку: Харківський перепис р. 1660, „Зап. Іст. Філ. Відд.“, XX.

¹¹⁾ М. Д. Приказн., ст. 571, а. 147.

¹²⁾ Див. диспут між акад. Д. І. Багалієм і В. С. Ключевським — Д. Багалій, Очерки изъ русской исторіи. т. II.

Селянська колонізація з центру Росії йшла в інших напрямках, і на Слобожанщину потрапляли тільки випадкові її бризки (як у згаданому селі Васищеві). Як з'ясував Яковлев, труднощі, сполучені з будівництвом фортифікацій Засічної і Білгородської Черти повинні були лякати селянську еміграцію більше, ніж татари; ті ж, хто проходив, легко знаходили собі притулок по військових залогах, бо до них „верстали“ кожного, не дуже розбираючись, звідки він походив ¹⁾).

Усе ж служебна людність, розселившись по селах, утворила острови російської людности, що збереглися геть аж до наших часів в тих місцях, де утворилися ще в 1640—50-х роках, а власне: 1) на обох берегах горішнього Дінця в районі між Чугуєвим і Салтовим (чугуєвські поселення) і 2) на правому березі горішнього Ворскла в районі м. Хотмижська (ближче запілля західного відтинку старої „Білгородської Черти“ ²⁾).

Масова осіла українська колонізація 1650-х років вихопила з рук московської адміністрації ініціативу в справі дальшого залюднення Слобожанщини й будівництва на Слобожанщині нових міст та фортець. Заклопотаний ускладненнями на заході і тяжкою білоруською кампанією, московський уряд не міг з тою ж енергією, як в 1640-х роках провадити далі свою будівничо-фортифікаційну діяльність. Усеньку увагу звернено тепер на те, щоб підтримати фортеці, які вже існували, постачати зброю й інші засоби новозбудованим українським містам; але, як побачимо далі, участь московської держави у будівництві фортець і озброєнні їх та їхніх залог по українських містах була завсім мізерна. За все десятиліття 50-х років збудовано на півдні тільки три нові фортеці, та й то одна з них лежала у запіллі Черти (Обоянь 1649 р. ³⁾), друга являла собою невеличкий форт під самим Білгородом (Нежегольське, залога-115 чол.) і третя — Колонтаїв — була власне перенесена з м. Городного до новоосадженої української колонії на Колонтаєвій Гаті (в гирлі р. Мерла).

Старші міста московського півдня ⁴⁾, власне сами недавно збудовані,

¹⁾ Згадаємо напр. скаргу 1641 р. курчан—дітей боярських, від яких р. 1638 повтікали селяни до Чугуєва, і там їх поверстано в стрільці і пушкарі (Харк. Центр. Іст. Арх., Чугуєвське листування, ст. 35 (хар.) чч. 7,8,9).

²⁾ Етнографічна мапа У. С. Р. Р., складена картографічною частиною Наркомвнудсправ за матеріалами переписів 1896, 1920, 1922, 1923 р.р. а також відомостями порайонного опису 1924 р. Х. 1925.

³⁾ Р. 1649 призначено воеводу І. Колтовського, що р. 1650 докінчив будову і влаштував в місті 75 дїт. бояр., 25 пушкарів, 10 стріл. і 27 козаків (М. Д., Блгр., ст. 328, аа, 57 і 275).

⁴⁾ Вважаю за корисне навести деякі числові відомості і про залоги південних московських міст в 1650-х роках. В р. 1650 було: в Путивлю 1325 д. залоги, Рильську 1041, Сівську 509, Курську 1783 (черкас 20), Орлі 1077, Кромах 469 (черкас 49), (М. Д., Сівськ. 129, а. 169). За перечневим розписом військових сил Московщини дяка Заборовського за 1658 р. по 6 південних полках (Білгородському, Яблонівському, Козловському, Усередському, Карповському і Верхососенському) було всього 24,994 чол. з них 8,743 черкас (але до цієї кількості ввійшли очевидячки не тільки старі залоги, але і змобілізована під час війни людність (М. Д., Блгр. ст. 397, а. 137). Склад залоги м. Воронежа показує, що й там, а не тільки на Черті переважали нижчі служили розряди; в р. 1657 воронізька залога мала в порядку розрядів: старшин 7, дворян і дітей боярських 334, помісних козаків і отаманів 157, драгун 351, Черкас 19, пушкарів 57, стрільців 300, козаків рос. 603, посадських 208, всього 2.029 душ. (М. Д., Блгр., ст. 389, а. 1011). Повний розпис залог по Білгородській Черті маємо за р. 1651 (М. Д., Блгр., ст. 299).

особливо міста Білгородської Черти, мусіли нести за Хмельниччини подвійний тягар: висилаючи частину своїх залог на терен воєнних дій, вони повинні були ще брати участь по залогах нових українських міст на Слобожанщині, де являли собою потрібне оперття для призначених туди воевод в умовах неспокоїного життя нових осад.

За переписом Б. Репніна 1651 р. (детально подано в примітці 4 с. 81) в головній фортеці Черти—м. Білгороді було 1.325 чол. служилої людности; разом із молодшими родичами всього 2965 чол. озброєної людности¹⁾; мало не стільки було в Новому Осколі (2.479); менше, близько 1¹/₂ т., було в Яблонові (1781), Карпові (1664), Корочі (1388), коло 1000 мали Усерд і Коротояк, інші ще менше, а міста західнього відтинку Черти були зовсім не великі (крім згаданого Карпова, сусіднього з Білгородом): Хотмижськ мав трохи більш—1164 чол., але Вольне 523, Охтирка кількадесят чол., Олешня 268 чол., так само і прикордонні: Бобрик 265 ч., Недригайлів 141 ч.²⁾, отже власне були вони зовсім незначні осторожки³⁾. У тяжкому становищі перебували московські фортеці властивої Слобожанщини. Валуйки лишилися невеликим містом, висуненим далеко на південний схід до степу. Р. 1652 тут було, разом з 144 ч. станичників 591 ч.⁴⁾, а в році 1656—689 ч.⁵⁾, в тому числі 48 українських козаків. У південно-західньому форпості Слобожанщини—Валках в 1655 р. було 236 чол. залоги самих росіян⁶⁾, як

Усієї служебної людности було 8.877 чол., а з молодшими родичами 16 583; складалася вона з таких розрядів (за порядком їх): воевод і приказних 12, голов 4, сотників 9, дворян і дітей боярських 1726, драгун 725, черкас 682, станичників 203, полков. козаків 2.850, стрільців 2.375, пушкарів 275, воротників 19, ковалів 7, посадських 2. До цього розрахунку не увійшла залога м. Білгорода, що складалася з 1325 д. (з молодшими 2.965), а власне: черкаси 61, двор. і дітей боярських 397, станичників 396, стрільців 158, козаків 179, пушкарів 43, посадських 84. По інших містах Черти, ідучи із сходу на захід, було: (Воронеж), Коротояк 1023 д., Урив 67, Ольшанськ 600, Усерд 1165, Верхососенськ 847, Новий Оскол 2.479, Яблонов 1781, Короча 1388, (Білгород), Карпов 1664, Хотмижськ 1164, Вольне 523, Олешня 268. У західньому відтинку Черти склад залог нагадував залогу Воронежа; отож, напр. в Новому Осколі того самого року було: дворян і дітей боярських 168, станичників 48, драгун 281, черкас 103, козаків 412, стрільців 219, пушкарів 56 (це склад не всієї залоги—Д. Багал'їй, Матеріали, т. II, ч. 15). Щоб схарактеризувати залоги західнього відтинку Черти, наведу склад залоги Хотмижського (М. Д., десятина ч. 254): в р. 1655 було діт. боярських 361, станичників 30, козаків 192, стрільців 188, пушкарів 20. За рік 1651 є ще одна таблиця, трохи відмінна від наведеної; тут у Білгороді зареєстровано всього 2.106 озброєної людности (М. Д., Блгр., ст. 327, а. 127). Служила людність усіх міст півдня не спиралася на іншу: по всіх містах Черти було посадських (міщан) 86 чол., з них 84 в Білгороді, а 2 в Коротояку. У цілому Білгородському повіті з усіма його селами було тільки 318 селян. Отже майже вся людність була військова.

¹⁾ Див. попередню примітку.

²⁾ За іншим реєстром того ж 1651 р. (М. Д., Блгр., ст. 227, аа. 162-191). За десятиною 1650 р. (М. Д., Десятня ч. 298) в Бобрику була залога в 254 чол.

³⁾ Про труднощі з комплектуванням залог свідчить, напр. той факт, що з невеличкої залоги Олешні (351 ч.) року 1655 у похід послано 112 д. (М. Д., Блгр., ст. 384, а. 334).

⁴⁾ М. Д., Блгр., кн. ч. 2, а. 35. Залог тутешня складалася з таких категорій: козаків 217 ч., стрільців 116, пушкарів 92, охотників ямської служби 18, чорноклобуцьких (!) людей 4, станичників 144 (24 станиці, як і раніш).

⁵⁾ Ibidem, л. 56; крім того 8 душ монастирських селян дер. Яблонової.

⁶⁾ М. Д., Блгр., ст. 384, а. 222. Який різноманітний був склад московських південних залог, можна бачити в Валках якнайкраще: було тут дітей боярських 14, стрільців 9, козаків 68, пушкарів 9, дячок 1; втікло людей 16; „веденців“ прислано 119 ч. з Білгороду й Чугуєва—ста-

і по інших західних містах Півдня, де українців по залогах майже не було ¹⁾).

Центральна фортеця властивої Слобожанщини — Чугуїв відіграла за Хмельниччини визначну роль. Нові міста — Харків і Зміїв і низка слобід оселилися в межах Чугуївського повіту, і місцевий воевода мусив узяти на себе догляд і контроль над новоосілими колоніями за перших років їх існування, відігравав роль посередника між ними і вищою владою, переводив перші переписи їх і описи (в Поворсклі це робив вольновський воевода), а також потім, коли до нових міст призначено окремих воевод, мусів висилати до залог цих міст „веденців“ з Чугуєва ²⁾). На жаль, не маємо відомостей про розмір і склад чугуївської залоги 1650-х рр.; з усього видно, що ця фортеця не була така вже мала, (див. вище) ³⁾, а пізніш за неспокійних часів 1663 р. тут було 1.000 чол., з них 450 українців ⁴⁾, рр. 166 8544 служилих і 507 українців ⁵⁾. Року 1655 українська частина залоги була невеличка — нараховувала 46 чол. ⁶⁾. Р. 1656 їх вислано на війну ⁷⁾.

З років 1654 і 1657 збереглося дві книжки „пошлиннихъ сборовъ“ по м. Чугуєву, що малюють нам господарче становище міста ⁸⁾. Велике млинове — 78 карб. — показує нам розвинене хліборобство, і загальна сума мит за 1657 р. — 164 карб. — досить розвинену торгівлю. У записках ми не знаходимо звісток про торговельні операції тут українців, але з інших джерел ⁹⁾ довідуємося, що в цих операціях українці з сусідніх міст і слобід брали чималу участь: одного разу „черкашенин“ продав в Чугуєві на 50 карб. риби; р. 1658 чугуївський митний голова прохає воеводу, щоб той наказав пообкладувати митами „черкас“, які торгують у Чугуєві меринами.

Р. 1654 наказано зліквідувати фортецю Городне (на р. Мерлі в гирлі Мерчика) де стояла залога в 100 чол., і все знаряддя передати до Колонтаєва, де оселилися тоді українці. До нової фортеці вислано служилих з різних міст, які схотіли їхати туди своєю волею, в кількості

ничників, Ельця, Білгорода і Корочі дітей болгарських, з Рязька козаків і Карпова стрільців. Низку описів і переписів м. Валок див. в М. Д., Блгр., кн. 56; так само див. названу вище працю Є. Альбовського, Валки.

¹⁾ Див. вище, де розглянено служилу українську колонізацію.

²⁾ До Харкова висилалася р. 1658, здається, 20 чол. (Д. Багал'їй, Матеріали, т. II, с. 77, з датою 1655 р.), до Змієва 20 станичників (ibidem, с. 84) і до Цареборисова 35 ч. дітей боярських, стрільців і козаків. Філарет (II, с. 60) вказує, що в. 1658 послано: до Цареборисова 50 д.; по кількадесять до Змієва, Харкова, Валок. За воеводу у Чугуєві до осені 1654 р. був Ф. Пушкін; у серпні того року на його місце призначено Гр. Спешніова (М. Д., Блгр., ст. 401, а. 13; після Спешніова за воеводу був Осип Сухотін, змінений в лютому 1657 р. на С. Бунакова (М. Д., Блгр., ст. 389, а. 13); р. 1658 воеводою бачимо Ісаю Савича (Д. Багал'їй, Матеріали, т. II, сс. 78-85).

³⁾ Усе ж це був досить міцний центр; року 1658 воевода заходивсь організувати тут виробництво салітри (для пороху) в великому розмірі і видав для того Ст. Тевяшову 400 карб. Покуплено на ці гроші 60 волів і 10 коней (Д. Багал'їй, Матеріали, т. II, с. 79).

⁴⁾ Річна „смета“ міст за р. 1663 (М. Д., Володимирський стіл., ст. 145).

⁵⁾ Те ж за р. 1668 (Д. Багал'їй, Матеріали, т. I, с. 91).

⁶⁾ У місті і в підгородній слободі — М. Д., Блгр., ст. 384, а. 125.

⁷⁾ М. Д., Блгр., ст. 384, а. 202.

⁸⁾ М. Д., Денежного столу, кн. ч. 104 і 105.

⁹⁾ Н. Петровъ, Къ исторіи колонизації Слободской Украйны, „К. С.“ 1888, IV, с. 49.

86 чол.¹⁾), але р. 1656 29 з них повтікали додому²⁾). Усе ж колонатаївський воевода відігравав велику роль у стосунках з Лівобережжям і в збиранні вістей на півдні.

Отак уявляємо ми становище московських фортець на Слобожанщині 1650-х роками. Були вони слабкі і нечисленні. Не дивно, що відколи українські пересельці заснували нові міста, центр ваги зразу же перейшов до них.

Як згадувано, визначну роль в ході і успіхах московської колонізаційної діяльності на Півдні відіграли колонії української людности, розташовані головню по містах Білгородської Черти і в її запіллі. Спинимось тепер на історії і ролі цих колоній детальніш.

2. Українська людність по залагах південних московських міст.

(Служила колонізація).

Переходи української людности до південих міст московської держави і служба її по тамтешніх військових залагах власне кажучи виводять нас поза межі властивої Слобожанщини. Але картина колонізаційної діяльності московського уряду і колонізаційного українського руху на схід була б не повна, коли б ми обминули цей північний струмень української колонізації. Тим більш ми повинні на ньому спинитися, що „служила“ українська колонізація на півночі Слобожанщини, починаючи вже з XVI в., занадто тісно була зв'язана з процесом залюднення самої Слобожанщини, безпосередню впливала на це залюднення і певною мірою підготувала остаточну „городову“ колонізацію Слобожанщини.]

Еміграція української людности в межі Московщини — це старе явище, що його початки ховаються в дуже давніх часах. Стара традиція переходів на північ, уникаючи ударів татарських нападів, пізніш підтримана переходами князів на бік московського великого князя в XV — в початку XVI віків, набуває згодом нової форми переходів військової козацької людности; можливо, що московська служба відомого вояка Байди Вишневецького — не був перший такий і ізольований факт. Під той час (в середині XVI віку) почали вже приймати козацьких отаманів для служби в південних степах. У цих степах українське добичницьке козацтво розгорнуло жваву діяльність, і московський уряд у своїх оборонних заходах проти татар не міг ігнорувати цю нову силу. З другого боку спроби активної політики Москви на півдні мусіли раз-у-раз втягати козацтво в свою орбіту. Особливо показну роль відіграють українські козаки на московській службі за часів інтенсивного руху Московщини на південь в двох останніх десятиліттях XVI віку³⁾). Року 1582 чуємо ми про українських козаків в Путивлю, пізніш у Ливнах; р. 1589 організовано на самому Донці козацький загін під проводом отамана Матвія

¹⁾ Д. Багал'їй, Очерки, с. 231. „Стровельну книгу“ видав Холмогоровъ, op. cit., с. 34, звідти мабуть зачерпнув і акад. Д. Багал'їй.

²⁾ М. Д., Блгр., ст. 389, а. 68.

³⁾ Конкретний матеріал про українську служилу еміграцію XVI в. зібрав акад. Д. І. Багал'їй (Очерки, с. 149); перегляд і доповнення див. у акад. М. С. Грушевського, Історія України-Руси, т. VIII, ч. 2, с. 365.

Федорова. За тих років дуже поширюється на півдні Московщини „черкаское воровство“, себто сутички українських ухадників з московською служебною людністю і різні грабунки з їх боку. Служебне козацтво бере в цих сутичках жваву участь на боці Московської держави, зчиняє з „ворами“ бійки і т. д.¹⁾ З'являються помалу і великі українські залоги по містах Московщини, навіть у Сибіру. З'являються багато українців і в московському війську.

✓ Події „смути“ відкрили широкий шлях з України на північ для української людности, що шукала виходу для своєї енергії. Українське козацтво на Московщині не все мало риси розбишадького добичництва, як це малюють здебільшого тогочасні джерела, особливо московські. На соборі року 1614 ухвалено щодо цих козаків таку постанову: „Который отаманы и козаки от воровства отстанут и пойдут на государеву службу — тѣм велѣть корми давать... как можна сытым быть“²⁾; уряд потребував організованої військової сили, що на неї можна було б спертися, і після заколотів 1603—13 рр. чимало української людности лишилося на службі по містах Московщини. Чималу еміграцію маємо ми знову після війни 1618—19 рр.³⁾ Коли Сагайдачний відходив з Калуги, від його війська відокремивсь, мабуть, не без його згоди (пор. його посольство до Москви р. 1620), цілий полк у 609 козаків на чолі з полковником Жданом Коншиним і 10 отаманами та сотниками. 17 січня вони ставилися перед московськими представниками, їх радо прийнято і розподілено по залогах московських міст відділами по 20—100 душ⁴⁾.

З цією еміграцією не зовсім пощастило⁵⁾, як пізніш з емігрантами Курськими та Чугуївськими, але все ж і згодом українського козацтва по московських містах було досить.⁶⁾ Служила еміграція оживилася після війни 1632—3 рр. і тривала дальшими роками. Р. 1635 до Білгороду почали при-

¹⁾ Ibidem.

²⁾ С. Соловьевъ, Исторія Россіи, XI, с. 1063.

³⁾ Згадаємо тут звістки про те, що того ж року з деяких місцевостей Лівобережжя (напр. з Лубенщини) вийшло невідомо куди чимало тамтешньої людности (див. вище).

⁴⁾ Акад. Д. І. Багалій (Очерки, с. 156) згадує про перехід 300 чол. на підставі згадки Ніконовського літопису (П.С.Р. Л., VIII, с. 242). В архіві Сибірського приказу переховується досить великий стовпець (М. Д., Сибір. прик., ст. ч. I; ще див. Розр. прик. Багр., Приказн., ст. ч. 2521), що дає вичерпливі відомості про цих емігрантів і їх дальшу долю. Їх розіслано по таких містах: послано до Нижнього Новгороду 100 душ, Шацького—50, Ярославля і Вологди по 44, Переяславля-Рязанського 30, Арзамасу, Переяславля Залеського, Коломни і Пронського по 20, а 60 передано до розпорядження Казанського приказу (а. 81 і далі). Декого для певности наново охрищено і за це видано додатково сукна (а. 194).

⁵⁾ Козаки зразу ж почали тікати; вже року 1621 в Шацькому з 50 чол. лишилося 10, в Переяславлі-Рязанському з 30 залишилося 6, в Ярославлі з 44 залишилося 20 (ibidem, аа. 25—40). Дуже характерна скарга Ярославського воеводи: «Послано, — пише він, — в Ярославль выходних Черкас 44 д., и из того числа измѣнило (втекло) 24, а осталось в Ярославле 20 д., и из них 7 душ побегало в нынешнем во 129 (1621) году июня в 15 день» (а. 201).

⁶⁾ Акад. Д. І. Багалій (Очерки, с. 156) подає такі відомості про залоги в 1616—30 рр.: в Тулі (1614 р.) було 170 чол. „черкас“, в Казані (1626) 220, Тюменському (1616) 90, Пронському (1629) 50, в 1622 р. в Шацькому було 10 чол., в Коломні 14, Переяславлі-Рязанському 7 (мабуть з полку Коншина) і т. д.; за матеріялами Московського столу Розрядного приказу бачимо, що в 1620-х роках уряд особливо заклопотаний тим, щоб улаштувати українців в Тулі, Діділові, Михайлові і Черні (напр. стовпці 905, 1020, 1110 і інші). В 1620-х рр. бачимо „черкас“ — найчастіш в Тулі, Михайлові, Діділові і Черні (М. Д., Моск. ст., ст. 1020, 1110, 905 і ін.)

бувати козаки з Миргороду і Полтави, сподівалися їх у великій кількості, але дано розпорядження набрати з них на місці тільки невеликий відділ у 61 чол., що лишивсь тут в цьому розмірі й надалі, а решту емігрантів відправляти до Осколу та Ливен ¹⁾. Та особливо численна, масова еміграція відбулася дальшими роками, найбільш року 1638. З цього року і ближчих до нього років 1639—40 починаються відомості вже цілком регулярні про українські залоги по московських містах ²⁾. Великі залоги бачимо ми в Курському (300 чол.), Черні (100 чол.), меншу в Тулі (35 ч.). Московський уряд починає надсилати тепер українські залоги і на південь, до „Черти“. В Корочі оселено 100 чол., року 1639 тут було вже 213 чол., оселено ще 40 і були чутки, що ідуть ще 200 чоловіка; в Усерді оселено 1638 р. 117 люду, з них 20 селян ³⁾. Як відомо, тоді ж відбулася і відома Острянинова еміграція до Чугуєва ⁴⁾. Цим разом з еміграцією знову не все пішло гаразд, і р. 1640 найбільші колонії — Курська і Чугуївська покинули Московщину, почалися втечі і з інших міст, а Тульську колонію переведено до Валуєк ⁵⁾. Та колонізація всеж розвивалася далі, і року 1640 маємо вже згадки про „черкаські залоги“ в Воронежу (62 ч.), в Ливнах (62 ч.), Кромах (46 ч.), Осколі, Талецькому, Тамбові (70 ч.), Орлі, трохи пізніш знову в Курському, Єфремові, Новосилі, Чернавську, Усмані, Яблони, Орлові й інш. ⁶⁾ Усі ці залоги існували і дальшими роками, хоч переважно невеликі, мали по 20—30 чол. крім Козлова (50—60 чол.) і Курського, де в р. 1647 було знову 119 чол., але їх частково тоді ж кудись переведено ⁷⁾.

Наприкінці 1630-х років почато будувати міста т. зв. „Білгородської черти“. Тепер московський уряд силою обставин примушений був куди більшою мірою використовувати українських емігрантів, що як вище згадувано, почали цими роками припливати в великій кількості. Щоразу ми бачимо українські залоги в містах по „Черті“ вже в році будування міста; отже й будовано „Черту“ значною мірою силами українських емігран-

¹⁾ М. Д., Приказн., ст. 99, а. 116; як з'ясовується, це був загін з війська Тараса Чорного, якого не прийнято на службу (див. далі). Емігрантів в року 1636, крім Білгорода, розташовано в Ливнах і Осколі (М. Д., Приказн., ст. 99).

²⁾ Див. таблицю, додану до цього розділу. Відомості до таблиці зачерпнено головню з сирового архівного матеріалу Розрядного приказу (М. Д.). Ці відомості не зовсім повні, бо деякі південні міста і особливо північні і східні підлягали іншим приказам; до того і архів Розрядний вичерпано для цього питання далеко не цілком, і тому зачеплена в мене тут тема потребує ще спеціального дальшого дослідження і архівних розшуків, а відомості, які подаю, мають тимчасово-ілюстративний характер, особливо до р. 1650. Про еміграцію 1637—8 рр. див. особливо М. Д., Приказн., ст. 99.

³⁾ Адміністрація Гадядького маєтку на Лівобережжі скаржилася тоді, що близько 20 тисяч емігрантів вийшли з Лівобережжя на Московщину і поставили слободи під містами Усердом, Ливнами, Яблони, Новосилем, Мещовським, Осколом, Валуїками, Воронежем, Михайловим, Діділовим, Гремячем, Курським, Путивлем, Сівським. Цей приблизний реєстр мав всеж певну імовірність зважаючи на відомості з архівних джерел (Солов'єв, *op. cit.*, XI, с. 1231).

⁴⁾ Про цю еміграцію ще див. нижче.

⁵⁾ Див. далі.

⁶⁾ Ак. Д. І. Багалій (Очерки, с. 160) вказує ще на Костенки під Воронежем, Комарицьку, волость, Вологду.

⁷⁾ Див. таблицю в додатку. З року 1647 маємо реєстр українських залог по багатьох містах, що дає вичерпливі відомості про розмір цих залог.

тив¹⁾. Так бачимо українців в Вольному (1641), Хотмижську (1641), Карпові (1645), Корочі (к. 1638), Н. Осколі (1646), Усерді (1638) — в усіх цих містах в роках, коли їх будовано. Можливо, що так було і в інших містах — Кам'яному, Болхові, Ольшанську, Коротояку і Уриві, хоч наші відомості про тутешні українські залоги починаються пізніш (в Ольшанську з року 1647-го, збудовано 1645 р., в інших ще пізніш; але ці міста, крім Камінного і Болхова, лежали найдалі — на крайньому сході південного відтинку „Черти“). З року 1647-го маємо серію „десятен“ цих залог²⁾. З них бачимо, що найбільша українська колонія була в Корочі (512 чол.), далі в Усерді (140 чол.) і менші в Н. Осколі (70 чол.) і Ольшанську (37 чол., але 50 чол. перед тим послано до Валуйок). На заході від Білгорода українців показано тільки в м. Вольному (32 чол.). У Валуйках від року 1638-го була постійна українська колонія в 35 чол., переведених з Тули; року 1645 тут було 70 чол., а року 1647—51 чол. (крім присланих на час з сусідніх міст 250 чол.). На жаль, не маємо підсумків північної української колонізації по містах у запіллію „Черти“ в цих роках, але вже з наведеного видно, що вона була чимала³⁾.

Закінчуючи оглядати українську служилу колонізацію по московських містах в 1640-х роках, треба згадати, що там осідала не тільки спеціально-служила козацька людність, а й інші верстви еміграції. З наведених вище звісток з Лівобережжя ми вже бачили, що звідти на північний схід виходили масами селяни; з матеріалів московських маємо таких звісток обмаль⁴⁾, це можна пояснити тим, що наші джерела специфічні, але крім зареєстрованої людности, що осідала на державних землях, могло бути багато людей, які оселялися на землях поміщицьких (а писцові книжки не дають відомостей про походження людности помісних земель); могло бути чимало й мандрівної людности, поза всяким контролем.

За Хмельниччини північна служила колонізація тривала й далі, особливо першими роками, але вже не так інтенсивно, як раніш. Рр. 1648—1650 природно ми не спостерігаємо припливу емігрантів. Пізніш, 1651—2 рр. навпаки з'явилося зразу їх багато; маємо підсумок цієї еміграції⁵⁾; з нього бачимо, що до Карпова прийнято 28 „нововиїжджих“ українців, до Ольшанського—197, до Коротояку й Уриву, незадовго перед тим, р. 1648 збудованих, 77 і 100 ч., до Воронежу 155 і до Ливен 90, а всього, разом з полком Дзіковського в Острогозьку (1003 ч.)—1650 чол. Але далі кількість „нововиїжджих“

¹⁾ Пор. далі. Треба узяти на увагу, що іноді українців „верстали“ до московських служилих категорій, і врахувати розмір цього „верстання“ дуже тяжко. Мені трапилося про нього небагато звісток. Так в Ольшанську з загальної кількості емігрантів в 301 ч. 15 чол. поверстали в найвищу з місцевих служилих категорій — в „дітей боярських“. (М. Д., Блгр., ст. 392, а. 41); р. 1656 наказано верстати „гулящих“ росіян і охочих українців до відділу стрільців в розмірі 150 душ для м. Острогозька (А. Вейнберг, Воронежские акты, т. I, ч. 24).

²⁾ М. Д., Десятня ч. 213; див. таблицю.

³⁾ Цікаво, що навіть на Дін емігранти йдуть дуже часто північчю через московські міста, очевидно, звичайним утертим шляхом служилої еміграції (Україна та Дін, с. 30 і ін.).

⁴⁾ Напр., рр. 1638—40 до Курська емігрують міщани і „пашенні селяни“ (М. Д., Приказн. ст. 124, а. 18); тоді ж в Усерді оселено 20 д. селян; селяни в р. 1651 з'являються в Корочі (М. Д., Приказн., ст. 281).

⁵⁾ М. Д., Блгр., ст. 1035, а. 283.

емігрантів меншає, рр. 1653—4 з'являється 23 чол. в Хотмижському, що-до Ольшанського, Коротояка й Урива. то тут терміном „нововиїжджі“ названо, здається, згадуваних попереду емігрантів 1651—2 рр., так само як і в Воронежу¹⁾.

Що північна еміграція за Хмельниччини поменшала, це стає особливо помітним, коли ми візьмемо підсумки цієї еміграції, — загальні і по окремих містах (див. таблицю). Маємо за цей час досить документального матеріалу, щоб скласти більш-менш повну її картину. Передовсім маємо два „перечневих розписи“ українців по містах, підлеглих Розрядному приказу—з р. 1650²⁾ і з р. 1651³⁾, які дають нам розмір північних колоній на початку Хмельниччини. З дальших років, крім поодиноких вказівок, можемо скористатися розписами видачі хлібного утримання тим козакам, що брали участь в поході 1654—5 р. в війську В. В. Бутурліна за р. 1654⁴⁾ і розпис їх же за р. 1655⁵⁾; з року 1657-го розпис грошового утримання козакам, що були в Переяславі в полку Г. Г. Ромоданівського⁶⁾ і інший розпис утримання 500 козакам того ж року⁷⁾; нарешті, наслідки еміграції за Хмельниччини, можливо, змінені еміграцією 1658—9 рр., бачимо в загальному перепису „Черкас“ московської України за р. 1660⁸⁾. У розписах років 1650 і 1651 маємо і підсумки, що охоплюють за р. 1650 всі міста, підлеглі Розрядові. Ці підсумки можемо вважати за досить певні. Вони дають нам для р. 1650 кількість в 1247 чол.⁹⁾, а для року 1651 (тільки по „нових“ містах) 882 чол. Отже числа все ж розмірно не такі великі. Зовсім іншу картину дає розпис московських озброєних сил дяка Заборовського 1658 р. Тут на загальне число 24994 чол. в 6 (?) полках „черкас“ в 3-х полках пораховано 8743. Очевидячки, сюди крім українських залог, увійшли люди, набрані спеціально, щоб брати участь у поході¹⁰⁾.

Перейдімо тепер до перегляду українських залог поодиноких московських міст за Хмельниччини.

Як і 40-ми роками українські колонії по містах західнього відтинку „Білогородської Черти“ за Хмельниччини дуже малі: в Вольному (ще в р. 1647) 32 ч., в Хотмижську (1654 і 1655) 23 нововиїжджих, в Карпові (1652) 41 нововиїжджих (з них взято в похід 1654—55 рр. 15 ч.), в Болхові (1650) 12 ч. (узято в похід 7, потім ще 3). Зрозуміло, що в цій місцевості, оточений українською колонізацією з півдня і з півночі, поблизу кордону, де перед тим

¹⁾ Див. таблицю.

²⁾ М. Д., Помісн., ст. 39, а. 318.

³⁾ М. Д., Блгр., ст. 327, а. 35 і далі.

⁴⁾ М. Д., Сівськ., ст. 158.

⁵⁾ М. Д., Моск., ст. 1099.

⁶⁾ М. Д., Блгр., ст. 397.

⁷⁾ М. Д., Блгр., кн. 56; також під час друку праці знайдений перепис 1657 р. з підсумком (разом з Слобожанщиною)—5358 чол. (Блгр., ст. 481—див. таблицю).

⁸⁾ Див. мою розвідку „Харківській перепис р. 1660“ в „Записках Іст.-Філ. Відд.“ кн. XXI, с. 137 і замітку В. Сторожева в „К. С.“, 1890, VI.

⁹⁾ З них старшини 34 чол.: отаманів в 14 містах 11, сотників 5, осавулів 12, хорунжих 5, літаврщиків 1.

¹⁰⁾ М. Д., Блгр., ст. 397; в р. 1657 в полку Г. Ромоданівського в Переяславі було 493 душ, українських козаків.

точилася уперта боротьба з українськими пасічниками і їх „воровством“, в цій місцевості московський уряд бажав мати вільні щодо українців руки. Дальші події років 1658—9 показали, що уряд мав підстави бути обережним. Так само невеличкі були українські колонії і по прикордонних містах: в Олешні в р. 1654 бачимо 26 ч. нововийжджих, але були, мабуть, там ще люди, бо в похід в р. 1654—5 рр. взято 30 чол.; у Бобрику про українців ще не чуємо, до Кам'яного р. 1651 тимчасово прислано 29 ч., в Недригайлові теж здається були українці в р. 1654. До Валок прислали чергою по 10 ч. з Білгорода. Пізніш, коли українська колонізація зміцніла, дві значні колонії з'явилися (обидві, мабуть, вже після 1657 р.) в Олешні і Карпові; в Олешні в 1660 р. було „розібрано“ 113 „городових“ козаків (міщан) і 74 „пахотних“ (селян), всього 187 чол.; в Карпові 49 ч. полкових козаків, 41 городових і 87 пахотних, всього 177 чол. По інших містах в р. 1660 було тільки 27 городових в Хотмижську і 7 в Болхові. В Білгороді лишалася весь час залога в числі 61 чол., як визначено ще року 1638-го, і цю залогу не збільшувано; р. 1654—5 звідси взято 30 чол. в похід. По містах західнього відтинку „Черти“ бачимо, як і раніш, великі залоги: в Корочі українська залога в 500 чол. (протягом 50-тих років вона зменшилася до 400 ч. і до 385 ч. в р. 1660), в Н. Осколі трималася в розмірі коло 100 ч. (102 в р. 1660), в Усерді було весь час коло 180 чол. (194 в р. 1660), в Валуйках коло 50, в Ольшанську понад 200 чол. (вказівки в джерелах суперечливі), в Коротояку і Уриві по 100 приблизно (в р. 1660 в обох було 195 чол.). Щодо міст глибокого запілля Черти, то тут за розписом 1650 р. найбільші колонії були в Козлові (66 ч.), Ливнах (56) і Кромах (46 ч.), але, як бачимо, все ж не великі; ще менше українців було в Воронежу (33 ч.)¹⁾, Талецькому (33 ч.) і Ст. Осколі (27 ч.). По 17 чол. було в Курському (!) і Єфремові. Чи були (вірніш чи збереглися) колонії по інших містах, сказати не можемо²⁾.

Переглядаючи таблицю північних українських колоній, ми можемо спостерегти, що протягом 1650-х років ніде не збільшуються старі колонії³⁾; деякі з них тримаються в попередньому розмірі, інші підупадають, чи зовсім зникають⁴⁾. Щоб відповідно пояснити й зрозуміти це явище, спробуємо коротко схарактеризувати життя українських залог по московських містах і тамтешні колонізаційні умови за Хмельниччини⁵⁾. Накреслити картину цієї

¹⁾ Здається, більше було в слободах під Воронежем — Костенках, Ендовищі, Гвоздівці, бо р. 1652 наказано роздати „воронежским Черкасом“ 180 рогатин, а іншим разом утримання на 166 чол., між інш. 2 отаманам і 2 осавулам, отже не самій тільки воронізькій колонії (Второвъ и Александровъ-Дольникъ, Воронежскіе Акты, т. 2, сс. 9 і 180).

²⁾ Наведу цікаву згадку з Криму про брянську українську залогу і інші: „Хочет Ислам-Гирѣй царь и царевичи с крымскими и ногайскими людьми и з запорожскими Черкасы итти не займудя Путивля в Сѣвские и в Камарицкие мѣста и под Брянѣск, потому что во Брянску государевих служилых людей половина, а другая половина Черкас, которые Черкасы на государево имя приѣхали и живут во Брянску. А идет де царь и калга царевич во те мѣста по присылке гетьмана Хмельницкого и запорожских Черкас. А чають де они Черкасы, что тѣ Черкасы, которые живут во Брянску и в иных государевых городѣх, битца с ними не станут.“ (Оповідання Гришки Гончарова II.VII 1650 р. московським послам Волкову и Огаркову. — М. Д., Посольский приказ, Крымські справи 1650 р., ствб. ч. 33).

³⁾ Коли не рахувати, що з'явилися дві згадані нові колонії в Карпові і Олешні.

⁴⁾ Пор. особливо дані 1660 р. на доданій таблиці.

⁵⁾ Характеристику цих умов — див. у акад. М. С. Грушевського, Історія України-Руси, т. VIII, ч. 2, с. 379.

північної колонізації тим потрібніш, що осіла колонізація властивої Слобожанщини 1650-ми роками дуже нагадує нам деякими рисами життя і устрій північних колоній, а, як уявляла собі московська адміністрація, вона на початку таки й була тільки дещо зміненим варіантом попередньої служилої колонізації.

У літературі висловлювано думку, що перші українські пересельці до степів південної Московщини прийшли туди з Чернігівщини¹⁾; це дуже ймовірно²⁾, але, як вище вказувано, вже з років 1615—20 починає відливати на північний схід людність з Центрального Лівобережжя; далі, очевидно, звідси йшли переважні маси емігрантів³⁾. Московський уряд приймав переходнів з великою охотою⁴⁾, і становище „черкаських“ колоній на чолі з власною виборною старшиною було досить вигідне. В разі сутичок з воеводами, українці іноді вдавалися з чолобитною просто до Москви, минаючи місцевого воеводу, і звичайно московський уряд ставав на боці української колонії⁵⁾, і бувало, що воеводу після того скидали. Переходнів забезпечували найвищим окладом (5—6 крб. і 100—150 „четей“ землі — 75 дес.) і всякими пільгами. Торговельні пільги⁶⁾ давали змогу українцям з успіхом ремісничувати й крамарювати. Всюди по московських містах бачимо „черкаські“ млини і пасіки⁷⁾, млини будують українці по московських містах і селах на запрошення тамтешньої російської людности⁸⁾. Маючи скрізь пасіки, українці нама-

¹⁾ М. Василенко, *op. cit.*

²⁾ Після того, як звідси на початку XVII віку вишло московське військо, уряд вивів звідси численні відділи служилої людности. Відтоді численні чернігівці, стародубовці, новгородсіверці і т. д. фігурують у розрядному листуванні по залагах південних московських міст. Форми прізвиськ цієї людности можуть дати дослідникові змогу зробити деякі висновки щодо колонізації на Чернігівщині за передпольських часів.

³⁾ На жаль, у списках української служилої людности першої половини XVII віку ми не знаходимо відомостей про те, звідки прийшли емігранти.

⁴⁾ Наказувано до них „привѣт держати добрый и ничѣм их не оскорбити“.

⁵⁾ Напр., так було в Ольшанському р. 1653 в справі земельних суперечок між ольшанською українською громадою і місцевими „дітьми боярськими“ (М. Д., Моск., ст. 252, аа. 95, 217).

⁶⁾ Звичайно українцям давано право торгувати безмитно, коли сума продажу не перевищує 12 крб. (дуже велика, як на той час, сума); таке право мали українці в Ольшанському, Корочі і, здається, і в інших містах, де були більші українські колонії (А. М. Г., II, с. 239; Корочанські акти, ч. 61; М. Д., Моск., ст. 252, а. 358 і інш.). Звільняли українців і від простих податків, як це було в р. 1657, коли видано такого наказу: „Въ украинныхъ и по Черте и за Чертою в городѣхъ со всякихъ чиновъ служилыхъ людей опричя Черкасѣ, за которыми (служилими людьми) крестьянъ нѣтъ, и съ тѣхъ самихъ, а за которыми крестьяне есть, и с тѣхъ крестьянскихъ дворовъ, и которые служилые люди устроены пашенною землею, собрать на кормъ государевымъ ратнымъ людемъ со всякого двора по полусмине ржи, овса тожъ в московскую таможенную мѣру, и устроить въ тѣхъ городѣхъ житницы, чтобъ въ приходѣ воинскихъ людей государевымъ ратнымъ людемъ беззапаснымъ не быть“ (Н. Петровъ, Къ исторіи колонізації Слободской Украины, „К.С.“, 1888, кн. IV, с. 48, на підставі стовпців Чугуївського листування К. Церк.-Арх. Муз.).

⁷⁾ Див. „Описаніе документовъ и Бумагъ Московскаго Архива Министерства Юстиціи“, т. XII, стл. Білгородський, в багатьох стовпцях.

⁸⁾ Напр., в 1647 корочанські українці скаржилися, що московські служилі люди багатьох міст запрошували їх збудувати у них млини, „и которые ихъ братья в Бѣлгородскихъ волостяхъ многие мельницы построили, и тѣхъ де мельниковъ“... воевода обкладає великими поборами (Корочанські акти, № 91; див. також „Оп. Д. и Б.“).

гаються побудувати там двори і жити коло них, а воеводи провадять проти цього постійну боротьбу затримуючи служилих українців по містах і в підміських слободах¹⁾. Дуже часто маємо чолобитні з проханням дозволити їхати на „звірині промисли“ і звістки про перебування там і поворот з промислів²⁾. Багато важило право курити горілку, але це право мав, здається, тільки Острогоськ, і туди приїздили українці варити горілку аж із Ольшанського, що непокоїло тамтешнього воеводу³⁾. У книжці митних зборів м. Верховенська за р. 1657⁴⁾ бачимо раз-у-раз українців місцевих (їх було мабуть небагато, бо про місцеву українську громаду майже не чуємо) і приїжджих з Усерду і Ольшанського, що продавали тут рибу, хліб і воли. Валуйці, що мали великі пасіки в 1—10 вер. від міста, в дуже вигідній і мало залюдненій місцевості, продавали продукцію пасік в Усерді і Новому Осколі, куди провадили з Валук великі шляхи⁵⁾. Особливо вигідно було продавати горілку й тютюн. Але цих державних регалій нікому ніколи не віддавано, і воеводи провадили жорстоку і постійну боротьбу проти такого торгу; найчастіш винними знову бували „Черкаси“; але цікаво, що дуже часто репресії спадали не на продуцентів-продавців, а на покупців, напр. р. 1651-го наказано „бити батогом нещадно“ новооскільських стрільців за те, що купували у „Черкас“ заборонені в вільному продажі горілку і тютюн⁶⁾. У Новому Осколі двом місцевим „Черкасам“ належали крамниці, з яких вони платили найвищі оклади — 2 і 4 гривні⁷⁾. Зберігався зв'язок і з купцями з Лівобережжя, що заїздили навіть сюди з своїм крамом⁸⁾.

Українці жили по московських містах скрізь в окремих слободах під міськими мурами чи принаймні в окремих кутках міста; у цих слободах були у них окремі церкви з українським причтом⁹⁾. Ці слободи закладавано, мабуть, звичайно в момент еміграції; але маємо й такі випадки, коли укра-

¹⁾ Напр., у Корочі р. 1644 (Корчанські акти, № 9); в Валуйках р. 1653, М. Д., Блгр., ст. 393, а. 173), Ольшанському (М. Д., Приказн., ст. 281). Р. 1657 валуйський воевода мусів звести місцевих служилих українців з пасік, побудованих по рр. Валую, Полатовці і Сінній, але не міг цього зробити, бо пасічники спротивилися („учинились сильны“) і далі живуть по пасіках з своїми родинами (М. Д., Сівськ., ст. 186, а. 104); дуже багато пасік заводили ольшанські козаки в лісах Іловському і Тернівському на лівім боці р. Тихої Сосни (див. справи 1649 р. — М. Д., Блгр., ст. 314, аа. 212 і 231 і 1650 р. — И. Миклашевский. Къ исторіи хозяйственнаго быта Московскаго государства. М. 1894, с. 129).

²⁾ Найбільше звісток про промисли валуйських козаків на гирлі рр. Айдару, Деркула; так само звірині промисли за Ворсклом, куди їдуть вольновські українці в р. 1651 (М. Д., Помісн., ст. 39). Питання про відношення помісної системи до звичайної української заїмки служилих козаків пестребує додаткового студіювання.

³⁾ М. Д., Помісн., ст. 131, рік 1653; Болховітінов (Историческое географическое и экономическое описание Воронежской губ., В. 1797, с. 153) вказує, що право безмитно курити горілку (для своїх потреб) мали ще р. 1797 ті дідичі на Бирюччині, що мали села, заселені українцями; очевидно, це право перейшло до них від переднішої вільної людности цих сіл.

⁴⁾ М. Д., Грошевий стіл, кн. ч. 105.

⁵⁾ М. Д., Блгр., ст. 393, а. 173, рік 1653.

⁶⁾ М. Д., Помісн., ст. 41.

⁷⁾ М. Д., Блгр. кн. ч. 29, а. 286.

⁸⁾ Див. напр. інцидент з воеводою Ловчиковим (М. Д., Блгр., ст. 298, рік 1651).

⁹⁾ Так, напр., в р. 1613 в Усердській слободі церква Успіння а в ній „литовской земли белоруской поп“ (М. Д., Блгр. кн. 6, а. 282); так само в ольшанській „Черкаській“ Покровській парафії був піп, що року 1657 мусів перейти до Змієва, бо Ольшанді прийняли до

їнців, розселених між іншої служилої людности виводили в окремий кінець; ті, яких лишали, вважали це за прояв спеціальної неприхильности до них воеводи¹⁾.

Що старшина була в українців виборна, про це тепер вже маємо досить категоричні свідчення в джерелах. Обрану старшину тільки затверджувала місцева адміністрація, але затверджену вже не вільно було переобирати і змінювати²⁾, через те іноді і маємо враження, що старшина спирається на впливи воеводи проти своєї громади і ніби переймає від влади воеводи і свою правоможність³⁾. Звичайно, право обирати старшину не було принципове, особливо в менших колоніях і першими часами після оселення; але існувало воно фактично майже усяди. Наведу історію, як організувалася білгородська колонія, цитатою. Наказано р. 1636, коли оселялися там українські козаки, тих „которые в Бельгороде будут,... устроить слободою, и для береженья быть сыну боярскому добру; и Черкасы... Иван Шелюский с товарищи били челом,...чтоб ты в. г. пожаловал, велѣл им промеж себя выбрать атамана для того, чтоб он их вѣдал и знал“; це їм дозволено, „и Черкасы выбрали атамана Ятцка Петрова, кому их вѣдать“⁴⁾. Цікаві епізоди маємо також з життя громад мм. Кром і Корочі. Акад. Д. І. Багалій згадує, що отамана Кромського обрано ще року 1641-го і без дозволу центрального уряду воевода не міг його змінити⁵⁾. Справді року 1645 воевода скаржитись на сотника І. Ношенка до Москви⁶⁾. З цим сотником сварилася і його ж казацька громада: скаржилася ще року 1643, що він захопив „полковництво“ без вибору, отже ніби був призначений без волі громади, і це громада вважає тільки за порушення звичайного порядку настановляти старшину в громаді, і навіть не має гадки про те, що сотника спеціально призначено безпосередньо від московської влади⁷⁾. Року 1645 на осавула Лавр. Іванова скаржитись громада за затримку утримання⁸⁾. Цікавіший конфлікт трапився в Корочі року 1645. Тоді громада поділилася на заможнішу частину, на чолі з старшиною, і біднішу. Процитую цей акт у цікавішій частині: „Межи тѣми государь, — пише воевода, — Короченскими Черкасы ссора большая, атаман да сотники да осаулы да знаменщики а с ними лучшія люди из Черкас; и рядовые государь Черкасы (сами по) сѣбе, и ни на какие гос. совѣты рядовые Черкасы к атаманам и к сотникам не ходят, думают однѣ“⁹⁾; бойкот старшини від громади скінчивсь тим, що

себе (отже обрали) іншого (М. Д., Приказн., ст. 295, а. 378). Слободи знаємо в Корочі, Ольшанському, Кромах та ін. містах.

¹⁾ Див. нижче.

²⁾ Напр., року 1645 за скаргою громади на отамана Степ. Волошенина, на його „обида и налоги“ дано дозвіл обрати нового отамана (М. Д., Приказн., ст. 163).

³⁾ Акад. Д. І. Багалій свого часу (Очерки, с. 162) ще не міг висловитися в той чи той бік в цьому питанні, яке і в дальшому лишилося нез'ясоване. Про призначення старшини від воевод ми не знайшли звісток в матеріялах першої половини XVII в. (до р. 1657).

⁴⁾ М. Д., Приказн., ст. 99, а. 331.

⁵⁾ Д. Багалій, Очерки, с. 162. Автор уважав це за окремий випадок, і каже тільки, що емігранти „удерживали“ свою старшину — неясно, на завсіді, чи до її зміни.

⁶⁾ М. Д., Приказн., ст. 163.

⁷⁾ Ibidem, с. 257.

⁸⁾ Ibidem, с. 163.

⁹⁾ Корочанські акти, одп. Милославського ч. 2.

перемогла громада, і з іншого акту (того ж року?) довідуємося, що вся старшина вдалася до воеводи, прохаючи „перемѣнить со старшинства“, себто перевести вибори нової старшини. Це й було зроблено¹⁾. З наведених вище звісток бачимо, що інститут ради (загальної) і перевага більшості громади зберігалися за тих часів цілковито. Українські служилі колонії трималися часом досить самостійно, і отаман не відділяється від громади під час конфліктів з воеводою. Так, року 1645 в м. Усерді заарештовано отамана, бо громада відмовилася йти проти татар²⁾.

Вже з наведених актів бачимо, що на чолі українських службових громад стоять отамани; сотників попри них зустрічаємо хіба зрідка, і вони мають підрядне значіння. Так само рідко бачимо сотників самостійних. Крім них зустрічаємо в більших колоніях осавулів і хоружих. Вище наведено вже перепис 1650 року, коли з 14 міст в 11-ти були отамани, сотників всього 5, осавули майже усюди — 12, хоружих 2³⁾. Але в перепису року 1654 (з приводу хлібного утримання учасникам походу) зазначено в поході на 16 міст 8 отаманів і 6 сотників⁴⁾.

Щодо земельного забезпечення, то не мігши спинятися на цьому питанні спеціально, зазначу тільки, що землю служилим українцям надавано в тому самому порядку, як і іншим служилим категоріям „нових“ міст: відповідно до розрахунку номінальних окладів вирізувано на всю громаду кілька великих шматків поля і сіножатей, які потім за участю воеводи розподілювано між окремими козаками. Фактичний наділ звичайно не завсіди відповідав номінальному окладові⁵⁾; наділ закріплювали за володільцем і, коли його захоплювали сусіди, громада за нього не відповідала. Після виходу з служби (смерть чи хвороба) наділ до громади не повертали, а залишали вакантним⁶⁾ і передавали тому, кого записано на службу на місце попереднього володільця. Отже це був своєрідний устрій, що однаково був далекий і від займанщини і від „общини“ і дав потім так зване „однодворське“ землеволодіння. По містах „Черти“, а особливо на півдні в Валуїках існувала фактично й займанщина в формі закладання пасік (пор. попереду розділ про пасіки).

Не вважаючи на пільгове становище, матеріальна вбогість московського уряду і тяжка адміністрація мали свій вплив, і емігрантам часто доводилося зазнавати лиха⁷⁾. Крім звичайних труднощів — поганих перспектив щодо хліборобства і особливо щодо різних промислів, крім пожеж, поборів (де вони були) і несправної видачі грошового утримання і натуральної допомоги, дуже

¹⁾ М. Д., Помісн., ст. 163.

²⁾ Ibidem.

³⁾ М. Д., Помісн., ст. 39, а. 318.

⁴⁾ М. Д., Сівськ., ст. 158, а. 29.

⁵⁾ Але коли всіх служилих було цілком задоволено відповідно номінальним окладом, лишки землі роздавано і понад окладами, здається, на тимчасове користування, як було, нпр., в Недригайлові р. 1654 (М. Д., Приказн., ст. 508, а. 130).

⁶⁾ Забирали у володільця чи його нащадків навіть садибу, і тільки в деяких випадках робили виняток. Щодо розподілу наділів цікавіші акти див. А. М. Г., II, 299, Оглоблинъ op. cit., с. 216, М. Д., Блгр., ст. 397, а. 13 і ін.

⁷⁾ Про тяжкі умови служилої колонізації — див. М. С. Грушевський, Іст. У.-Р., т. VIII, ч. 2, с. 381.

дошкуляли українським козакам, як і іншій служебній людності, постої¹⁾, виряджання на варту, роз'їзди і висилки чи то до південих міст, як їх будовано, чи то в далекі походи, — за Хмельниччини на Україну (р. 1655) і Білорусь (р. 1656 і далі)²⁾. Через те для нас цілком зрозуміло, чому українська людність так часто тікала з московських міст („измѣняла“)³⁾; крім того, переглядаючи книжки митних зборів по різних містах, виразно бачимо, що в 1640-х роках господарче оживлення посувається далі на південь; міста, розташовані далі на північ, підупадають⁴⁾, підупадають промисли, якими українська людність звикла житись. Разом з тим і переважна увага уряду звертається далі на південь, а в парі з установленням життя гіршає становище українських колоній на півночі в оточенні московського життя з його напруженням всіх сил людности (див. нижче).

✓ Людність, що не хотіла тікати, і собі починала думати про переселення далі на південь, а нові пересельці ні за яку ціну не хотіли селитися на півночі. Ще року 1638-го цей потяг на південь вже починає відчуватися: тоді переведено тульську колонію до Валук, при чому спеціально підкреслено, що українців переведено за їх чолобиттям і наказано в Валуйках „их устроить... с прежними переходжими Черкасы“⁵⁾. 1640-ми роками емігрантів ставало і на комплектування північних міст, але 1650-ми ми вже бачимо, що емігранти тяжили на південь цілком виразно. Коли року 1653 в Яблоніві одержано наказа відправляти нових емігрантів до Ливен і Чернавського, але ні в яким разі не до Острогозька, де вже була тоді велика українська колонія, і де уряд ніби хотів улаштувати і велику московську залогу, воевода мусів відповісти, що до північних міст українці йти не хочуть, а „бют челом, чтоб им жить в Новом Черкаском (Острогозьку) і в иных порубежных городѣх, гдѣ живут отцы их и братья и племянники“⁶⁾.

¹⁾ Напр. р. 1650 наказано звільнити від постоїв білгородських Черкас, для того: „стояли у них на дворах служилые люди и их во всем обижали, лошади и животину и платья у них крали“ (М. Д., Помісн., ст. 39, а. 42).

²⁾ М. Д., Моск., ст. 1099; Блгр., ст. 384, 392 і ін.

³⁾ Року 1641 побунтувалися курські українці (в залозі їх 300 чоловік), зчинили бійку з московською залогою, побили багатьох „дітей боярських“ і втекли (Н. Сторожевъ, Матеріали для історії колонізації Лівобережної України, „К. С.“, 1890, IX, с. 497—503). Тоді ж повтікали емігранти з Воронежу, Корочі (М. Д., Приказн., ст. 552), Білгорода, Валук, Хотмижського, Вольного, Усерда (ibidem, ст. 135). Здається, утікачі здебільшого належали до емігрантів 1638-го року; згадаємо, що в 1641-му році втекли чугувці, теж з бунтом, як і курчани. Уряд був дуже занепокоєний таким поворотом справи і розіслав по містах спеціальні грамоти до українців, в яких казав, що московська адміністрація не причетна до цих подій і запевняв українських козаків в своїй до них прихильності (Второвъ и Александровъ, Древняя грамоты... Воронежские акты, т. 1, с. 100). Року 1643-го знову чуємо про втечі з Корочі, Валук, Воронежа, Курська (М. Д., Приказн., ст. 257). Року 1644—6 з Валук, Корочі, Усерда (ibid., ст. 163). Року 1647 з Козлова (М. Д., Володимирський стіл, ст. ч. 451) і т. д.

⁴⁾ Ще Вейнберг (Къ історії города Воронежа, В. 1886) підкреслив, що в Воронежу 50-х років торг підупав у зв'язку з привілеями, наданими південним містам. Митні книжки дають такі числа: Болхов (1657 р.) митних зборів --- 34 крб., Вороніж (1654) пересічно 30 крб. місячно, Лебедянь 15 крб. Натомість Валуйки 80—90 крб. місячно (1654), Курське (1654) 68 крб., Сівське (1657) 483 крб. і т. д. (М. Д., Грошовий стіл, книжки чч. 104 і 105). Явище це треба ще дослідити.

⁵⁾ М. Д., Десятия ч. 118.

⁶⁾ М. Д., Помісн., ст. 131, а. 22.

Ми бачили, що як будовано нові міста на „Черті“, московський уряд мусів широко використовувати українську еміграцію. Ставлячись у деяких випадках до емігрантів обережно, уряд тим більше мусів користатися з сил північних українських колоній, вже вихованих в умовах московської дисципліни і призвичаєних до воеводської системи в своїй будівничій діяльності на півдні. Справді, про такі переведення українських залог з півночі на південь тимчасово, для будування нових фортець, чи на „вѣчное житье“ чуємо досить часто¹⁾. Таким чином спостерігаємо за Хмельниччини зворотний рух з півночі до півдня, почасти добровільний, почасти примусовий, що пояснює нам, чом саме відбулося послаблення за цих років північної української колонізації і чому ми не помічаємо в 1650-х роках того зростання північних українських залог, якого могли би були сподіватися, беручи на увагу жваву колонізацію 1640-х років. Тепер українська людність починає концентруватися вже на властивій Слобожанщині.

ДОДАТОК.

ТАБЛИЦЯ УКРАЇНСЬКИХ ЗАЛОГ ПО МІСТАХ МОСКОВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ.

Примітки: 1) У полку Бутурліна 1655-го р. — М. Д., Моск., ст. 1099. 2) Розпис 1650 р., М. Д., Помісн., ст. 39. 3) М. Д., Блгр., кн. 56, р. 1657. 4) Перепис р 1660 — М. Д., Блгр., кн. 19 і 44. 5) В. Н. Сторожевъ, Матеріали для історії колонізації Лѣвобережной Украйны, „К. С.“, 1890, IX. 6) Хлібне утримання частини козаків (що брали участь в поході?) р. 1654. — М. Д., Сівськ., ст. 158. 7) Розпис полку Г. Г. Ромодановського по смотру в м. Переяславі р. 1657. — М. Д., Блгр., ст. 397. 8) М. Д. Блгр., ст. 327. 9) М. Д., Десятня 213. 10) В. Н. Сторожевъ. Къ вопросу о южно-русской колонізації, „К. С.“ 1890, V. 11) М. Д., Блгр., кн. 15, а. 218. 12) М. Д., Приказн., ст. 171, а. 545. 13) В. Н. Сторожевъ. Изъ архивныхъ мелочей, „К. С.“ 1892, XII. 14) И. Миклашевскій, Къ історіи хозяйственного быта Московскаго государства, М. 1894, сс. 141, 171 і 260. 15) Второвъ и Александровъ-Дольникъ, Воронежскіе акты, т. 2, с. 180. 16) М. Д., Блгр., ст. 165, а. 298. 17) Смотр Б. Репніна 1651 р. — М. Д., Блгр., ст. 299. 18) М. Д., Блгр., 1035. 19) М. Д., Блгр., кн. 30. 20) М. Д., Блгр., кн. 20. 21) М. Д., Помісн., ст. 42. 22) М. Д., Блгр., ст. 392. 23) М. Д., Десятня 112. 24) М. Д., Блгр. кн. 2. 25) М. Д., Десятня 201. 26) М. Д., Блгр. 27) М. Д., Блгр., ст. 384. 28) Д. Багалъй, Матеріали. т. II. 29) Д. Багалъй, Матеріали, т. I. 30) Д. Багалъй, Очерки. 31) М. Д., Блгр., ст. 107. 32) М. Д., Блгр., ст. 66. 33) М. Д., Блгр., ст. 288. 34) М. Д. Приказн. ст. 163. 35) М. Д. Приказн., ст. 135. 36) М. Д., Сівськ., ст. 129. 37) М. Д., Помісн., ст. 131. 38) М. Д., Десятня, 254. 39) М. Д., Десятня 298. 40) М. Д., Десятня 113. 41) В. Н. Сторожевъ, Къ вопросу о колонізації Лѣвобережной Украйны, „К. С.“, 1890, VI. 42) М. Д., Приказн., ст. 124. 43) М. Д., Приказн., ст. 260. 44) М. Д., Приказн., ст. 99. 45) М. Д., Десятня 207. 46) М. Д., Приказн., ст. 170 і 558. 47) М. Д., Десятня 238. 48) М. Д., Блгр., кн. 15. 49) М. Д., Приказн., ст. 354. 50) М. Д. Приказн., ст. 529. 51) М. Д., Грошевий, ст. 186. 52) М. Д., Приказн., ст. 560. 53) М. Д., Приказн., ст. 571. 54) М. Д., Сівськ., ст. 158. 55) М. Д., Приказн., ст. 508. 56) М. Д. Блгр., ст. 481. Значок × показує наявність української колонії без означення її розміру.

¹⁾ Отож, року 1647-го орловських українців (37 ч.) переведено до Ольшанського, а курських (70 ч.) до Гового Осколу (М. Д., Десятня ч. 213) і до Ольшанського (12 чол. — Десятня ч. 219); року 1651-го переведено 28 чол. з Курського і Кром до Кам'яного, щоб будувати фортецю (Десятня ч. 298) і т. д.

Міста і рік їх будови	Олешня 1647	Вольне 1641	Кам'яне 1647	Хотмижськ 1641	Карпов 1645	Болхов 1646	Білгород.	Короча 1635	Но
1636—9							$\frac{60}{32/}$	$\frac{100}{30/}$; $\frac{213}{31/}$	
1640—44				$\frac{\times/20/}{35/}$				$\frac{440}{14/ ; 30/}$	
1645—46				$\frac{20}{36/}$	$\frac{\times}{34/}$				
1647		$\frac{22 + 10н.}{9/ ; 40/}$						$\frac{512}{9/}$	70
1648—9							$\frac{51}{33}$	$\frac{461}{9/}$; $\frac{150 \text{ до Валулки}}{10/}$	
1650							$\frac{61}{2/}$	$\frac{391}{2/}$	
1651			$\frac{29}{39/}$				$\frac{18}{2/}$	$\frac{392}{8/}$	100 8/
1652					$\frac{28 + 13н.}{5/ ; 18/}$				
1653									
1654	$\frac{26н}{6/}$			$\frac{10н.}{37/}$	$\frac{15}{6/}$	$\frac{7}{6/}$	$\frac{32}{6/}$	$\frac{143}{6/}$	
1655	$\frac{30}{1/}$			$\frac{13н.}{38/}$	$\frac{15}{1/}$	$\frac{10}{1/}$	$\frac{30}{1/}$	$\frac{163}{1/}$	
1656									
1657	$\frac{108}{56/}$			$\frac{21}{56/}$	$\frac{93}{56/}$	$\frac{90}{56/}$ $\frac{12}{3/} ; \frac{13}{7/}$	$\frac{13}{7/} ; \frac{59}{56/}$	$\frac{147}{3/} ; \frac{120}{7/}$ $\frac{350}{56/}$	89 56
1658—60	$\frac{187 \text{ Гор.} 113}{4/ \text{ Паш. } 74}$		$\frac{646 + 144 \text{ міщ.}}{41/}$	$\frac{27 \text{ Гор.}}{4/}$	$\frac{177 \text{ Полк. } 49}{4/ \text{ Гор. } 41 \text{ Паш. } 87}$	$\frac{7}{4/} \text{ Гор.}$		$\frac{85 \text{ Полк. } 176}{1/ \text{ Гор. } 138 \text{ Паш. } 71}$	10 4/

Лихов 646	Білгород.	Короча 1635	Нов. Оскол. 1646	Усерд. 1637	Валуїки	Ольшанськ. 1645	Коротояк. 1648	Урив. 1648
	$\frac{60}{32/}$	$\frac{100}{30/} ; \frac{213}{31/}$		$\frac{X}{25/} ; \frac{117}{26/}$	$\frac{35 \text{ з Тули}}{25/}$			
		$\frac{440}{14/ ; 30/}$		$\frac{200}{14/} ; \frac{107}{16/}$				
					$\frac{63}{11/} ; \frac{70}{12/}$			
		$\frac{512}{9/}$	$\frac{70 + 119 \text{ н?}}{9/}$	$\frac{140}{9/}$	$\frac{51}{9/}$	$\frac{37}{9/}$		
	$\frac{51}{33}$	$\frac{461}{9/} ; \frac{150 \text{ до Валуїки}}{10/}$		$\frac{50 \text{ до Вал.}}{10/}$	$\frac{250 \text{ з ріж}}{10/}$	$\frac{50 \text{ до Вал.}}{10/}$		
	$\frac{61}{2/}$	$\frac{391}{2/}$	$\frac{108}{2/}$	$\frac{179}{2/}$	$\frac{56}{2/}$	$\frac{146}{2/}$		
	$\frac{18}{2/}$	$\frac{392}{8/}$	$\frac{106}{8/} ; \frac{103}{28/ \cdot \text{ч}15}$	$\frac{169}{8/}$	$\frac{50}{8/}$	$\frac{148}{8/}$		
				$\frac{60}{20/}$		$\frac{90}{13/} \frac{77}{18/}$ $\frac{30}{120/} \frac{197}{18/}$ $\frac{131 \text{ н.}}{14/}$	$\frac{100 \text{ н.}}{14/ ; 18/}$ $\frac{211?}{13/}$	
						$\frac{151 + 47}{21/} \frac{41}{6/}$	$\frac{80 + 30 \text{ н.}}{14}$	$\frac{100 + 21 \text{ н.}}{14/}$
	$\frac{32}{6/}$	$\frac{143}{6/}$	$\frac{30}{6/}$	$\frac{50}{6/}$			$\frac{100 \text{ н.}}{19/}$	$\frac{60}{6/}$
	$\frac{30}{1/}$	$\frac{163}{1/}$	$\frac{30}{1/}$	$\frac{50}{27/}$		$\frac{80 + 45 \text{ н}}{1/}$	$\frac{60}{1/}$	$\frac{80}{1/}$
						$\frac{100 + 186 \text{ н}}{22/}$		
	$\frac{13}{7/} ; \frac{59}{56/}$	$\frac{147}{3/} ; \frac{120}{7/}$ $\frac{350}{56/}$	$\frac{89}{56/} ; \frac{20}{3/} ; \frac{30}{7/}$	$\frac{137}{56/} ; \frac{43}{3/} ; \frac{46}{7/}$	$\frac{52}{56/}$	$\frac{286}{56/} ; \frac{21}{3/} ; \frac{68}{7/}$	$\frac{193}{56/} ; \frac{7}{3/} ; \frac{66}{7/}$	$\frac{12}{3/} \frac{46}{7/}$
		$\frac{385}{4/} \frac{\text{Полк. 176}}{\text{Гор. 138}} \frac{\text{Паш. 71}}{}$	$\frac{102}{4/} \frac{\text{Полк. 78}}{\text{Гор. 24}}$	$\frac{194}{4/} \frac{\text{Полк. 92}}{\text{Гор. 17}} \frac{\text{Паш. 55}}{}$	$\frac{48}{24}$			$\frac{155}{4/} \frac{\text{Полк. 118}}{\text{Паш. 77}}$

Міста і рік, коли їх збу- довано	Вороніж	Курське	Ливни	Орел	Кром
1635—9	$\frac{X}{42/}$	$\frac{300}{14/} ; \frac{X}{42/}$	$\frac{X}{44/}$	$\frac{X}{42/}$	$\frac{49}{46/} ;$
1640—44	Костен. $\frac{150}{14/} ; \frac{162 \text{ н.}}{15/}$	$\frac{X}{43/}$	$\frac{X}{43/}$	$\frac{X}{40/}$	$\frac{150}{14/}$
1645—7	$\frac{29}{9/}$ Гвозд. 22 Костен. 7	$\frac{119}{9/}$		$\frac{37}{9/}$	$\frac{X}{46/}$
1648					
1649					
1650	$\frac{33}{2/}$ Гвозд. і Костен.	$\frac{17}{2/}$	$\frac{56}{2/}$		$\frac{46}{2/}$
1651	$\frac{68}{8/}$ Повіт.	$\frac{7}{39/}$	$\frac{56}{8/}$		$\frac{22}{47/}$
1652	$\frac{240/ \text{ н.}}{180/ + \frac{155}{18/}}$		$\frac{82 \text{ н.} ; 90 \text{ н.}}{18/}$		
1654	$\frac{31.19 + 118 \text{ н.}}{37/ \quad 6/}$	$\frac{14}{6/}$	$\frac{29 + 58 \text{ н.}}{6/}$		
1655	$\frac{45}{1/}$	$\frac{30}{1/}$	$\frac{30 + 63 \text{ н.}}{1/}$		
1656					
1657	$\frac{22}{3/}$		$\frac{17}{3/} ; \frac{127}{56/}$		$\frac{10}{3/}$
1658					
1660			$\frac{122}{4/}$ Полк. 88 Гор. 42		

Орел	Кроми	Ст. Оскол	Талецьк	Єфремов	Козлов	Чернавське
$\frac{X}{42/}$	$\frac{49}{46/} ; \frac{46}{45/}$	$\frac{X}{42/ ; 44/}$				
$\frac{X}{40/}$	$\frac{150}{14/}$			$\frac{X}{35/}$	$\frac{53}{51/}$	
$\frac{37}{9/}$	$\frac{X}{46/}$	$\frac{31}{48/}$			$\frac{X}{52/}$	
						$\frac{14 \text{ з Вол.}}{33/}$
	$\frac{46}{2/}$	$\frac{27}{2/}$	$\frac{33}{2/}$	$\frac{17}{2/}$	$\frac{66}{2/}$	
	$\frac{22}{47/}$				$\frac{68}{8/}$	
		$\frac{24}{6/}$				
		$\frac{24}{1/}$	$\frac{10}{6/}$	$\frac{X}{50/}$	$\frac{X}{49/}$	
			$\frac{15}{1/}$			
	$\frac{10}{3/}$	$\frac{13}{7/} ; \frac{19}{56/}$	$\frac{27}{56/}$		$\frac{56}{56/}$	$\frac{76}{56/}$
			$\frac{24}{7/}$			
		$\frac{22}{4/}$ Полк.	$\frac{34}{4/}$ Полк. 21 Гор. 13			$\frac{92}{4/}$ Полк. 54 Гор. 10 Паш. 13

с. Ольшанка. Недр. пов.: 1660— $\frac{820}{41}$.
 Яблонів: 1643 Приказн., 257; 1652—21/.
 Тула: 1614— $\frac{170}{30/}$.
 Тамбов: 1640— $\frac{70}{\text{Дес. 231.}}$
 Новосиль: 1641—35/; 1643 — Прк. 257.
 Казань: 1626 — $\frac{220}{30/}$.
 Михайлов: 1628—Моск. 905 і 1020.
 Діділов: 1628—Моск. 905 і 1020.
 Чернь: 1628—Моск. 1020; 1639— $\frac{130}{11/}$; 1657—Моск. 110.

Свіязьк: 1620— $\frac{28}{30/}$.
 Чугуїв: 1655 $\frac{17}{64/}$
 Недригайлів: 1654 $\frac{X}{55/}$
 1660—169 + 34 + 92 міщ. /41/
 Путивль: 1638 $\frac{X}{42/}$
 1660 $\frac{269}{41/}$

3. Московська державна адміністрація і українське входництво на Слобожанщині.

Посуваючись на південь і опановуючи оборонну смугу середнього Дінця, московська військова колонізація зустрілася на Слобожанщині ще в XVI ст. з стихією українського ухадництва і степового добичництва, що напливало сюди з українського заходу ще за тих часів, а певно ще й ранішими. Властиво обидві сторони мали спільного ворога — татар, над якими „промишляли“ добичницькі ватаги (б'ючи при нагоді і купецькі каравани), і від яких мала боронитися московська сторожа. Але протилежність степово-добичницького побуту мандрівних козацьких ватаг, з одного боку, і помісної системи з суворо-централізованою регламентованою військовою московською адміністрацією — з другого зразу, ж викликала конфлікт поміж обома колонізаційними силами, тим гостріший, що обидві сторони являли собою озброєні військові загони. Далі зупинимося на тих суспільно-економічних причинах, що лежали в основі цієї боротьби, викликали її загострення і привели до принципової постійної і жорстокої війни, на знищення одної сторони від другої.

Оглядаючи українське добичництво на Слобожанщині, вже ми згадували, що вже в XVI стор. боротьба проти „воровського“ ухадництва розвинулася широко і наводили чималенький реєстр „воровських черкаських отаманів“ на кінці XVI віку. На боці московської адміністрації виступають тоді українські козаки на службі Московської держави з Путивля. Яка тяжка була ця боротьба, видно з повідомлення путивльського воєводи 1587 р.: „стояти сторожевымъ головамъ... а с ними по 36 человекъ на Донецкихъ сторожахъ не мочно, громятъ ихъ Черкасы на урочныхъ мѣстѣхъ, а укрытися имъ такими людьми не мочно“, і ухвали центрального уряду: „Онъ (воевода) то учинилъ гораздо, что сторожей съ Донецкихъ сторожъ свель, а учаль на донецкіе сторожи посылать станицы“¹⁾, — станиці, як рухливіші й гнучкіші; цікаво, що постійні сторожі на Дінці вже не відновлювано, і в XVII стор. ці сторожі стояли поблизу великих міст в 10 — 30 верстах від них.

¹⁾ А. М. Г., I, с. 61.

Коли по ліквідації наслідків „московської смуті“ 1620 роками відновлено колонізаційну діяльність Москви на півдні, відновилися й сутички з уходниками. Вище вже показано, що 1640 роками ці сутички охопили всю територію Слобожанщини, московських служилих грабують і вбивають трохи чи не під мурами найбільших міст — Білгорода й Чугуєва, і міста ці, особливо Чугуїв, перебувають ніби в постійній облозі від уходницьких ватаг, що, нарешті, на початку 1648 р. перепинили шлях московським станичникам на місця їх сторож ¹⁾. Сутички відбувалися скрізь, де московські служилі натрапляли на добичницькі ватаги, але й служилі українці з московських залог не завсіди під час цих зустрічей могли почуватися в безпеці — часом доводилося їм ховатися, а часом їх побивали. Маємо численні матеріяли про ватаги, що, виходячи „до степу погуляти“, мандрували середнім Дінцем на Дін, а звідти — на північ, для грабунку; але не менш численні матеріяли кажуть про уперту дрібну війну, про принципове „луплення“ московської військової служби, її окремих представників, що виїздили на промисли, чи хоч по дрова до лісу (як у Чугуєві), а також і більших загонів під час подорожів слобідськими степами. Сторона, що нападає, завсіди — українські ватаги: рухливі, невловимі, вони були непереможні; складаючися часом, як вище змальовано, в більші загони по кілька тисяч люду, вони під проводом виборних отаманів збиралися „Волюйку звоювати“, чи пограбувати царську казну, що її везли до Криму ²⁾.

Важко сказати, що дошкуляло московській адміністрації більше — оті напади на військових служилих, знищення сторожевої служби і фактичне зведення ні на що оборонних заходів Московської держави на середньому Дінці, чи переривання сполучення великим дінським водяним шляхом. Купецькі бударі, що йшли Доном, були за улюблену здобич для степових добичників. Року 1647 воронізький воевода після одного такого грабунку скаржився, що „воровські Черкасы рѣку Донъ отняли небольшими людьми“ і пропонував, щоб охороняти дінський шлях, збудувати місто в центрі уходницьких операцій — коло гирла р. Бугучара ³⁾. У цій місцевості (на Казанському перелазі) пограбували тоді купців, а перед тим р. 1643 зчинилося тут справжнє бойовище, що в ньому взяли участь озброєні бударі і піші загони на кілька сот люду ⁴⁾. Також і шлях Дінцем і Осколом на кінець 1640-х ро-

¹⁾ М. Грушевський, Історія України-Руси, т. VIII, ч. 2, ст. 391.

²⁾ Ibidem, сс. 348 — 351. Фактичний матеріал про напади уходників на московських служилих наведено почасти вище. Цей матеріал дуже численний і іноді досить характерний і належить головним чином до Чугуєва. Р. 1644 воевода з Чугуєва пише, що посилає весь час сторожу круг міста, але що до міста ввесь час підходять черкаси, то мусить ввесь час тримати варту на мурах: черкаси нападають на слободи і забирають коней, тому треба всюди ставити нічну варту, що дуже стомлює людей; „постояно Черкасы лежат на лежах“, пише воевода нападають на сторожу і на служилих на рибних ловах, отже людей з міста доводиться висилати більшими купами, і їм ніколи відпочивати (М. Д., Блгр., ст. 181, а. 99). Минулого року 10 чугуївців везли з Білгорода хліб; на них напало 20 їздців, побили кількох, забрали коней і зброю, покинувши хліб і вози; воевода посилає ввесь час роз'їзди, але вони нікого натрапити не можуть, бо слід по лісах знайти не можна (ibidem, а. 365). У червні 1648 р. напали на сторожу в 3-х верстах від міста, людей порубали, забрали зброю і коней (А. Ю. и Э. Р, III, с. 218) і т. д. і т. д.

³⁾ Д. Багал'їй, Матеріали, т. II, ч. 9 — 10.

⁴⁾ М. Д., Блгр., ст. 177, а. 153.

ків майже зовсім перервано, і р. 1648 (в червні) білгородський воевода скарживсь, що станичників, які їхали водою, коло Сокольних гір пограбовано, „и рѣкою Донцомъ и степью отъ литовскихъ людей воровъ Черкасъ проѣзду нѣтъ: вездѣ по дорогамъ станичниковъ въ станицахъ и всякихъ чиновъ людей до смерти побивають и грабятъ“¹⁾. Оце перервання торговельних шляхів і взагалі шляхів сполучення мусіло особливо боляче відбиватися на московських інтересах.

Був ще один бік справи, що загострював становище. Річ у тім, що добициницька людність не мала на Слобожанщині постійного осідку. Вище вже з'ясовано, що приходила вона сюди з центрального Лівобережжя і середнього Поворскля, отже це були підданці чужої, до того фактично ворожої держави. Накоївши грабунків і вбивств на Слобожанщині, злочинці безслідно зникали за кордоном, певні своєї цілковитої безпечности і невідповідальности, реалізували там пограбоване і знову з'являлися звідти, коли їх найменше чекали, мало не з дозволу від Лівобережної адміністрації²⁾. Уходницька людність, що експлуатувала природні багатства Слобожанщини, вивозила за кордон увесь свій набуток, знекровлюючи цим країну і уникаючи московських митниць, а митні невеликі (внутрішні) збори були завсіди болючим місцем у Московської держави. Особливо гострі були стосунки московської адміністрації до осілої і півосілої пасічницької колонізації, що насувалася на західню Слобожанщину з Лівобережжя. Оглядаючи цю колонізацію, ми вже спинялися на історії, як спалено роменські слободи на горішній Сулі наприкінці 1620-х років. Наприкінці 1630-х років заходилися коло ліквідації лівобережних пасік у горішньому Поворсклі. „Зсилання“ пасік з „государської землі“ особливо пожвавішало в зв'язку з розмежуванням 1647 р. і після цього розмежування. Заходи московської адміністрації мали невеличкі наслідки: знищені пасіки знову відновлювалося, і тільки на горішньому Ворсклі в смузі фортець Черти — Вольного і Хотмижська пасіки вже в р. 1641 стояли пусті³⁾, та в р. 1648 пощастило зліквідувати пасіки на горішньому Мерлі⁴⁾; хоча завсіди наказувано „зводити пасічників з усім їх пасічним приладом... без бою“, але в разі їх опору — мусіли їх зводити „і силою“; а що опір не обмежувався загрозою „учинить с московскими людьми бой“⁵⁾, а здійснювано його досить реально, то доводилося давати агентам для зне-

¹⁾ А. Ю. и З. Р., III, с. 186.

²⁾ Див., нпр., вище походи Грицька Торського і інш. В 1645 р. з Миргорода вийшла ватага в 60 д. на чолі з якимсь Абакумкою на Дінець, щоб „громить государевыхъ людей, которые, ходятъ на р. Донецъ съ разнихъ городов для рыбные ловли“ (Филаретъ, IV, 57).

³⁾ М. Д., ст. 256, а. 119, перепис пасік С. Сухотіна.

⁴⁾ М. Д. Приказн., ст. 571, а. 47.

⁵⁾ Чуємо не раз про те, що пасічники зустрічають московських служилих огневим боем, що вони „чинятся государевымъ служилымъ людямъ сильны“ що з ними нема змоги впоратися і т. д. Р. 1648 пасічники на Мжу заявили, що „только де вышлютъ ныне насъ изъ пасекъ и отъ насъ де городу Можевскому (Валкам) і караульному острожку не стоять“ (А. Ю. и З. Р., III, с. 182). Про посилення озброєних загонів, щоб понищити пасіки, див. напр. акт. з р. 1650 (М. Д., Посольський приказ, Польські спр. 1650 р., ст. ч. 1 — в); також і попередніми роками (див. вище опис пасічної колонізації), р. 1646, наказано: „будеть тѣхъ Литовскихъ людей безъ бою зъ государевой земли ссылатъ нѣ мочно, и тѣхъ Литовскихъ людей воровъ вельно побивать“ (М. Д., Блр., ст. 211, а. 35). Р. 1648, щоб повиселяти пасічників з горішнього Мерла, вислано 30 служилих, бо пасічники ставили опір (М. Д., Приказн., ст. 571, а. 72).

сення пасік більші загони озброєних служилих; отже репресії були неминучі, а це викликало звичайно опір од пасічної людности, що почувала свою силу супроти невеличких залог місцевих московських фортець, і перехід цієї людности до активних виступів проти московських служилих. Так утворюється і тут стан постійної війни на знищення, і доповнює загальну картину конфлікту між московською військовою колонізацією і українським ухидництвом ¹⁾. Про те, що пасічна людність нападала на московських служилих, чуємо раз-у-раз ²⁾; яке загострене було становище, бачимо, напр., з скарги станичників С. Сухотінові р. 1646, що їм Муравським і Бакаєвим шляхом проїзду нема: „угрожають де имъ станичникомъ тѣ литовскіе пасѣчники смертнимъ убійством“ ³⁾. Надзвичайно тяжке становище Валківської залоги і постійні звідти утечі служилих пояснюються значною мірою через отой конфлікт з місцевою пасічною людністю; тут ворожі стосунки збереглися найдовше, і ще влітку 1652 р. валківський воевода, наводячи епізод на Наумковій пасіці, де пасічники загрожували битися з залогою, писав: „а та де государь Наумкова пасека от города в верстѣ, да и многие г-рь литовскіе пасеки от города верстах в 2-х и в 3-х и в 4-х от города и блиска города, и Черкасы де г-рь блиска города лѣсь сѣкутъ и золу жгут и засеку портят и через засеку дороги накладывають“ і воевода нічого не може вдіяти ⁴⁾; не через татар, а через українців валківські служилі не тільки на оранку, ба навіть до своєї худоби на пасовиська не можуть проїхати.

За усіма цими звістками страждає московська служебна людність; в дійсності певно було не так, і ухидники, а тим більш пасічники безумовно розплачувалися за свої вчинки, дарма що цього на папері звичайно не зазначалося.

Як же ми повинні оцінити суть цього конфлікту і його глибшу основу? Чи була це тільки сутичка степового розбишництва з державно-правною системою московської адміністрації, як це можна собі уявити, побіжно обізнавши

¹⁾ Крім боку принципового — польського підданства пасічників, до заходів московської адміністрації спричинилося ще й те, що пасічна людність прокладала шляхи, які нищили фортифікаційні спорудження Московської держави. А що на те, щоб просікати ліси і будувати мости, треба було витратити чимало сил та засобів, то псування і засікання шляхів, руйнування мостів від московської адміністрації (див. вище цитату з „Матеріалів“ акад. Д. І. Багалія, т. II, с. 47) викликало гостре обурення пасічної людности, безпосередньо зацікавленої економічно в тому, щоб ці шляхи існували й були цілі для певних господарчих потреб.

²⁾ Р. 1646 чугуївський воевода скаржиться, що лівобережани побудували пасіки по лісах верстах у 15 від міста і ближче „и с пасек к Чугуеву под город для всякого воровства приходит и твоих государевих людей на всяких промыслах и блиска города по дорогом и в лесах бьют и грабят и побивают до смерти и всякия обиды чинят“ (М. Д., Блгр., ст. 211, а. 35). Р. 1648 приходять люди з пасік з пізнішої Зміївщини і б'ють служилих під Чугуєвом (А. Ю. и З. Р., III, с. 198). Навіть з р. 1650 маємо кілька скарг, де ясно зазначено, що побудувавши в великій кількості пасіки „Черкаси“ приходять з них під Вольне на р. Боромлю і під Чугуїв „и государевых... людей бьют и грабят“ (А. Ю. и З. Р., VIII, с. 351; М. Д., Блгр., ст. 291, а. 316); того самого року полтавські козаки скаржилися в Чигирині Б. Хмельницькому, що воеводи зганяють їх з пасік на р. Мерлі, і гетьман обіцяв, упоравшись з поляками, допомогти пасічникам (М. Грушевський, Історія України-Руси, т. VIII, ч. 3, с. 255).

³⁾ М. Д., Блгр., ст. 256, а. 117.

⁴⁾ М. Д., Посольський приказ, Приказні справи 1652 р., ст. ч. 54; див. ще там, де ми розглядаємо пасіки.

з наведеним вище і іншим подібним матеріалом? Безперечно, важко відрізнити, де кінчалася уходницьтво, промислове, досить культурне зрештою пасічницьтво, і де починалося звичайне грабіжницьтво — „воровство“; де кінчалися напади, щоб здобувати зброю і коней, а де починалася справжня систематична війна з ворожою стороною.

Як з'ясовано вище, вся маса слобідського уходницьтва творила своєрідне суспільство з особливими формами господарства і побуту, створеного степом, а збудованого на самодіяльності і відповідальності за себе самої людности, — на тих же господарчих підставах, що дали пізнішу систему земельної заїмки. Ця система не мала нічого спільного з важкою, але логічно до найменших дрібниць реґляментованою машиною суспільно-адміністративною і господарчою системи Московської держави. На півдні ця система ґрунтувалася на помісному (точніш „четвертному“) землеволодінні військової людности, але ця людність, дарма що мала покріпачених селян на своїх землях, ще нічим не нагадувала дрібних февдалів західного типу, що самотужки поралися коло поширення і колонізаційного освоєння своїх земель. У цій системі абсолютно не було місця для вільного степового уходницьтва, бо воно відкидало сами основи північної помісної системи. Але перетворити всю масу степового уходницьтва на „служилих Черкас“ було так само тяжко і небезпечно, як не можливо перетворити її на закріплюваних уже тоді селян типу чорносошних селян московської півночі тощо. В умовах мандрівного степового уходницьтва на Слобожанщині першої половини XVII віку московська адміністрація була позбавлена усякої змоги будь-якого компромісу, бо визнавши мирне промислове уходницьтво, треба було зразу таки втягти його до воеводської адміністративною і земельною помісною системи, а цього не можна було, бо обидві ці системи були цілком протилежні. До всього це давало б готову основу для існування і плекання різних форм уходницького „воровства“. Як вже згадувано, в XVII сторіччі довелося навіть відмовитися уживати надалі українські службові залоги для боротьби проти українського уходницьтва. Ще менш було можливо намовити саму уходницьку людність увійти в тісні рамки московської реґляментації в умовах страшного напруження всіх сил цілої країни і її окремих мешканців.

Та коли не могли тоді злитися обидві системи, не могли врости одна в одну, то звідси випливало, що одна з цих сил мусіла загинути, або обидві до краю себе обопільно знищити.

В основі боротьби двох колонізаційних сил лежало на Слобожанщині, як і всюди за всіх часів, питання про те, яка з цих сил дістане право на господарчу експлуатацію країни. Ми вже знаємо, що українські уходники господарчу експлуатацію країни. Ми вже знаємо, що українські уходники господарювали і „годувалися“ на Слобожанщині влітку з давніх давен; але й Московська держава почала експлуатувати слобідські уходи ще чи не з XVI віку ¹⁾. За передовими сторожами й станицями Московської держави насувалися і московські промисловці. Вони мали небагато подібного до українських уходників. Це були окремі підприємці, звичайно, мабуть, фактично купці (хоч формально їх іноді уважають за служилих), бували це й українці, але вже відомі воеводам. На свій ризик брали вони в аренду величезні території, що мали назву „юртів“, і за певну плату (від 5 до 20 крб. річно)

¹⁾ А може ще раніш.)

діставали виключне право експлуатувати усі природні багатства своїх юртів. Реєстр юртів ¹⁾, а також церковних і монастирських маєтків, цілком подібних до юртів, показує, що в середині XVII віку вони охоплювали весь водозбір горішнього Дінця з усіма його допливами — Харковом, Лопанню, Удами. Зміївщина, де бучно розвинулося уходництво, належала (номінально, звичайно) власникам і орендарям юртів Талдиківського та Балаклеївського; Савинська пустинь з її десятком ченців дістала славетний Ізюмський юрт, що міг прогодувати кілька тисяч люду. Усі юрти за цих часів були, очевидно, придбання тільки номінальне і значною мірою ілюзорне; але надання юртів могло бути за підставу для претенсій юридичних власників, коли на це наставав відповідний час, і коли ці претенсії могли підтримати наймані загони, що за їхньою допомогою експлуатовано самі юрти. В яким становищі опинялися тоді уходники, показує нам скарга корочанської служебної людности (як можна гадати — української її частини) з р. 1644. Виявляється, що перед тим корочанці вільно промишляли на р. Вовчі Води, де були і їхні пасіки; але тепер нею володіє „из Бѣлгорода Пятницкаго монастыря строитель и отдает ту рѣчку Волчьи Воды въ наемъ бѣлгородскимъ служилимъ, и всяким людемъ, а ихъ де Короченцовъ на ту рѣчку бѣлгородцы для рыбныя ловли не пушаютъ и ихъ бьютъ и грабятъ“ ²⁾. Звичайно вільним уходникам у цих випадках доводилося страждати не менше, ніж цим служилим, але їм не було кому заносити свої скарги, — мусіли покладатися сами на себе. Сама уходницька людність не могла дивитися на ці „юрти“ інакше, як на ті лятифундії безмежні і без визначених кордонів, що їх роздавали на початку того ж віку польські королі на Лівобережжі. Правда, юрти роздавано не на віки, і уряд не дуже панькався з їхніми власниками, коли на їх території треба було „испомѣстить“ служилу людність новоосаджених міст; але замість юртів виникали тоді „помістя“ до 200 і більше десятин на чоловіка (помісний наділ часто мав 150 четей в полі — 225 десятин; дуже низький розряд — російські козаки діставали в Корочі в р. 1644 по 60 і 90 четей — 135 десятин); від такої зміни уходництву було не краще; до того в околицях новозаснованого міста всі уходи переходили в розпорядження служилої людности міста. Посуваючи на південь свої міста — фортеці, Московська держава мусіла забезпечити їх людність якнайкраще і звичайно не мала змоги ділитися земельними просторами з вільними уходниками, але й ці уходники не могли пристати на те, щоб у них на користь помісного землеволодіння відбирали кращі уходи, і на перспективу цілковитої своєї ліквідації. Отже сутички і боротьба фєвдального помісного землеволодіння і московського торговельного капіталу з українським уходництвом — це була основа глибокого конфлікту на Слобожанщині двох колонізаційних сил.

Вище вже зазначалося, що в загостренім конфлікті з уходництвом перед Московським урядом на весь зріст ставало питання про його цілковиту ліквідацію, коли уряд не хотів без кінця-краю виснажувати сили своїх південних залог на боротьбу проти нього. Виразно виступає ця ліквідаційна політика Москви вже в наказі Б. Бельському, вирядженному будувати Царе-

¹⁾ Див. вище, як розглядувано уходництво; також Д. Багал'їй, Очерки, сс. 121—126.

²⁾ Корочанські акти, ч. 13.

Борисів р. 1600. Починається інструкція зовсім несподіваним реверансом на адресу степових уходників: наказано їх „лучших“ людей скликати і передати їм царський дозвіл „володіти“ Осколом, Дінцем з усіма допливами „безданно і безоброшно“. Але зміст дальшої частини інструкції розвіює наше здивування. Виявляється, що це тільки дипломатичний крок на перші часи, поки воевода зміцниться на новому місці; далі читаємо: „а как городъ поставятъ, и имъ тогда и посылки отъ себя на воровъ на Черкасъ посылати по вѣстямъ и слѣдъ ихъ искать и государевымъ дѣломъ надъ ними промышлять, чтобы Черкасъ съ Донца и Оскола и со всѣхъ рѣчекъ згонить“ ¹⁾. Очевидячки війняток мали робити тільки для тих козаків, які візьмуть участь у цьому „гоні“, вірно служачи воеводі і корячись усім його наказам. Це був яскравий початок тієї політики, що була цілком відновлена після реставрації південної оборони в середині 1630-х років. 40-ми роками виразно вимальовується вже в актах (скаргах та наказах) момент економічний. Дуже яскраву інструкцію р. 1644 до Корочанського воеводи, вже згадувану вище, наведу тут в автентичній формі. На початку її — наказ побивати козаків, що зачіпатимуть московських служилих, чи „стоятимуть проти них“ із зброєю, а кого захоплять, давати на тортури і тримати до царського розпорядження. „А которые Литовскіе люди, — читаємо далі, — и Черкасы учнут приходить на нашу сторону (мова мовиться про уходи на східних допливах Дінця на південь від „Черти“ — рр. Корочу, Нежеголь, Вовчу) в бортныя ухожья и во всякія угоды и убивства и грабежу и татьбы от нихъ не будетъ и ты-бтѣхъ Литовскихъ людей и Черкас с нашея земли ссылал безъ бою и без всякого дурна и велѣлъ имъ сказывать, чтобы они впредь въ нашу сторону въ бортныя ухожья и во всякія угоды не приходили и въ нашей сторонѣ ничем не владѣли ²⁾. Отже звідусюди, де з'являлися московські служилі люди, уходники мусіли тікати або боронитися.

Заходи московської влади не мали бажаних для неї наслідків і на початку р. 1648 ухондницька стихія панувала на всім просторі Слобожанщини. Але події середини того року відтягли найнеспокійніші ухондницькі елементи з Слобожанщини і дальшими роками почалася тут стихійна осіла колонізація, що поставила московський уряд перед новими фактами і дала основу до розв'язання конфлікту, що набрав був наприкінці 1640-х років форм дуже загрозливих для московського півдня.

Становище московського уряду супроти масового українського еміграційного руху до Слобожанщини за Хмельниччини.

Напружені стосунки, що склалися на Слобожанщині на кінець 1640-х років, ставили московський уряд перед потребою так чи інакше розв'язати питання про дальшу колонізаційну політику на Слобожанщині. Найпростіший вихід полягав у тому, щоб збільшити військову силу й мережу фортець в країні; але уряд виснажив свої сили, підтримуючи вже наявну систему фортифікацій, по залагах бракувало людей, і заходитися цілком і принципово ліквідувати

¹⁾ Д. Багал'їй, Матеріали, т. I, с. 10.

²⁾ Корочанські акти, ч. 8.

уходництво на Слобожанщині навряд чи було можливо (хоч на це й заносилося, як бачимо з спроби збудувати фортецю на Торських озерах). Так чи інакше розв'язати напружений стан на Слобожанщині зробилося ще пильнішою справою, коли 1650-ми роками почала напливати в межі Слобожанщини хвиля стихійної української еміграції, а Московська держава тимчасом втягалася в конфлікт, а тоді в затяжну і важку війну з Польщею. Тепер кожна сотня озброєного люду була на обліку, і залагодити воєнний стан на Слобожанщині зробилося невідкладною проблемою. Так підготовано визнання від московського уряду новозаснованих осілих колоній на Слобожанщині і покладено початок своєрідному адміністративному устроєві слобідських полків, що його розвиток від перших його стадій можемо стежити на підставі наших джерел. Реальна можливість офіційно визнати південну еміграцію, нездійсненна в обставинах, які існували на Слобожанщині в першій половині XVII віку, почала намічатися, відколи почалося повстання. Передусім вже в середині 1648 року з Слобожанщини відходять найнепримиренніші добичницькі елементи, запеклі степові вояки, мало при звичаєні до мирної праці. Далекі походи, військова сторожа на заході, можливість мати здобич у польських таборах і польських землях відтягала їх з слобожанських степів, а в перервах між походами для них знову відкрите вільне і просторе Запоріжжя. „Воровство“ завмирає і зникає з одписок воевод, боротьба з ним втрачає характер нагальності, залишаються ще сутички з пасічниками, але від р. 1652 і про них більш не чути. Тимчасом починає напливати до Слобожанщини більш мирна, промислово-добичницька хліборобська людність і напевно вже від р. 1652-3 починає закладати невеликі спочатку слободи й хутори по лісових закутках, починається помалу осіла колонізація. Поява осілої колонізації сама собою вже давала Московській адміністрації ґрунт на те, щоб її визнати: перше, ця колонізація неминуче мусіла підлягати доглядові і контролю воевод, друге — від більших поселень годі було сподіватися розбишацьких нападів, тим більш, що російські залоги й сторожі могли передати свої функції новим українським колоніям; нарешті, емігранти вже не були тимчасові вихідні з-за кордону: відірвавшись остаточно від місць попереднього осідку, нові колонії ставали складовим елементом постійної місцевої людности; одночасно з осілою колонізацією зароджувалися, як побачимо, початкові форми своєрідних феодалних відносин, і це становило глибший ґрунт для залагодження попереднього конфлікту.

Українська людність, що посувалася з заходу, звичайно не могла виразно усвідомити умов майбутнього життя на нових місцях. Та сила місцевих обставин, численна перевага нових поселень над нечисленими залогами Московських фортець дозволяли їм розгортати свою діяльність у ширших рамках, ніж це можна було б передбачати на підставі досвіду попередніх служилих колоній по московських містах.

Автономія південних колоній юридично і формально не відрізнялася від автономії північних українських служилих громад, і це допомагало московській владі з тим більшою легкістю піти на зустріч вимогам цих колоній офіційно їх визнати; але кількісна різниця давала тут якісний ефект, і південні колонії, розірвавши оболонку північної системи, що обгортала життя північних українських залог, розвинули на Слобожанщині ті форми життя, які

принесли з Наддніпрянського заходу, форми складні і суперечливі, але відмінні від помісної системи Московщини.]

Звичайно, легалізуючи нові колонії і оформляючи юридично стихійну, за тогочасних умов непереможну масову еміграцію людности, що самостійно розташовувалася, розбирала землі, будувалася, оточувала свої оселі фортифікаціями, московська адміністрація заздалегідь мусіла відмовитися від думки уподобити устрій нових колоній до типового устрою міст Московщини; мусіла погодитися на те, що автономні козацькі громади, які становили вийняток у загальній системі московського ладу на півночі, тут на півдні будуть за провідну силу, і форми майбутнього життя і стосунки на Слобожанщині складатимуться поза намірами адміністрації і поза звичайною схемою, до якої вона призвичаїлася. В основі відмови московської влади від ініціативи в справі дальшої колонізації Слобожанщини й формування тутешнього життя лежала примусова неминучість цієї відмови, продиктована загально-політичними і місцевими обставинами. Зрештою, відмовляючись розгортати на Слобожанщині служиле помісне землеволодіння, московська влада здобувала в цій далекій країні в особі українських громад військову силу, що нічого не коштувала державі, але обіцяла виконати тяжку повинність охороняти територію не гірше, ніж це могла зробити розвинена помісна система.

Звичайно, тяжкий апарат московського уряду і місцевої влади не міг зразу піти назустріч масовій і самовільній еміграції до слобожанських степів; адже ж перед тим уряд мав тільки один подібний прецедент — нещасливу еміграцію Острянина, та ще р. 1652 — оселення Острогозька, але оселення це відбулося з відому воеводської адміністрації, за її плянами і під її безпосереднім проводом. Оселення південних міст і слобід відбувалося зовсім в інших умовах: влада довідувалася про них вже *post factum* і потім тільки невеликою мірою могла впливати на їх дальше зростання й розвиток. Отже, не роблячи опору цій еміграції, зрештою давно очікуваній, московська влада приглядалася деякий час до неї, поки визначила остаточно своє до неї ставлення і зробила перші кроки, щоб завести її в тій чи тій формі до своєї державної системи.

Подивімося тепер, як звістки про стихійне осіле залюднення відбилися на відповідних розпорядженнях центрального уряду до місцевих воевод.

Починаючи від війни 1632-4 років і аж до Хмельниччини московський уряд тримавсь певної політики щодо української служилої еміграції, що в головному лишалася незмінна протягом усього часу. Щодо дипломатичних зносин з польським урядом, московська влада трималася раз на завсіди визначеного принципу: через те, що в мировій угоді про поворот утікачів нічого не сказано, цих утікачів не видавати, але не вимагати і видачі емігрантів, що тікали з Московської держави. Щодо самих емігрантів, то тут система була така. До еміграції більших загонів ставилися обережно і відмовлялися прийняти їх, виправдуючись мировою угодою і „братською дружбою і любов'ю“ з польським королем; менші загони і поодинокі емігрантів приймали, але розташовували можливо далі на північному сході — в запіллю Черти, чи в її західньому відтинкові (див. вище огляд служилої колонізації). Чом так розташовувано емігрантів, після того, що подано попереду, цілком зрозуміло. На це було чимало підстав: 1) охоронити себе від закидів і скарг

польського уряду; 2) охоронити себе від можливих в майбутньому претенсій польського уряду, що міг би поширити свої впливи на Західній та Південній Слобожанщині, якби їх залюднили емігранти-українці; 3) запобігти втягання емігрантів в стихію воровського ухидництва; 4) утруднити їм повернення за кордон і 5) поставити їх в умови легшого впливу і контролю своєї адміністрації і ізолювати їх між собою.

Конкретні випадки еміграції все дають нам ілюстрації цієї основної лінії політики щодо емігрантів¹⁾. Коли р. 1635 на середньому Дінці з'явилося 700 емігрантів під проводом Тараса Чорного і прохали, щоб їм дозволено там побудуватися, їм відмовлено, але одночасно надіслано до Білгорода наказа влаштувати в Білгороді присланих до Москви депутатів (7 родин), приймати і далі тих, хто прийде до Білгороду, але не більше, ніж 60 душ всього (це справді зроблено), а з решти виділити загони й відправити їх до Старого Осколу і Ливен²⁾; можливо, що значний приплив служилих українців по різних містах Московщини р. 1636—7 походив від цієї ж еміграції³⁾. Еміграція Остряннина спонукала уряд піти на зустріч можливості придбати фортецю в центрі Слобожанщини, та що з цією спробою не пощастило, то уряд мусів повернутися до попередньої політики, і, коли в кінці 1630-х років чималі українські залоги утворено в Корочі і Ольшанську, то потім рр. 1640 емігрантів знову відсилають далі на північ⁴⁾.

Розпорядження московського уряду з приводу перших чуток про повстання 1648 р. показують, що уряд був під той час ще цілком під вражінням „воровської“ небезпеки на своєму півдні і був наготові нищити напасників, залучивши для того своє військо з польським⁵⁾.

Хутко в московських урядових колах заспокоїлися. Натомість, зважаючи на численні чутки про те, що українська людність ладна емігрувати, коли з повстанням не пощастить, почали готуватися до цієї еміграції; прецедент

¹⁾ Розпорядження: р. 1646 (Корочанські акти, ч. 49), р. 1648 (А. Ю. и З. Р., III, с. 187), інструкція посланцеві Унковському р. 1650 (А. Ю. и З. Р. VIII, с. 324)—послѣ „вѣчного доканья на обѣ стороны переходитъ вольно“.

²⁾ М. Д., Приказ., ст. 99, аа. 23 і 116.

³⁾ Див. вище огляд служилої колонізації.

⁴⁾ Р. 1647 емігрантів з Вольного відправлено до Болхова північного, дарма що емігранти чинили цьому опір; р. 1648 звідти до Чернавського; цими й попередніми роками подібні звістки трапляються дуже часто.

⁵⁾ Травня 21 р. 1648 вислано до хотмизького воеводи Семена Болховського такого наказу: „Велено тебѣ по самым подлинным вѣстем итти в литовскую сторону на помощь Литовским людям и над Татари промышлять с Литовскими людьми заодно; и какъ к тебѣ ся наша грамота придет, а из Литвы Адам Кисель или из иных из литовских городов начальные люди про крымские вѣсти подлинно отпишут, что Крымские люди пришли, а воюют литовские города по Ворсклу и по Песлу и по Хоролу по сю сторону Непра, и ты б собрався с нашими ратными людьми, которым с тобою быть указано, устроясь, шол в Литву з большим береженьем крепкими мѣстами меж Ворскла и Песла и над Татари промысел чинил, которые Татари учнут воевать по Ворсклу и по Песлу и по Хоролу“. Коли ввіймає язиків, питати у них про наміри Татар. „и сколько к ним воровских людѣй черкас пристало, и кто у них начальных людѣй мурзь и у Черкас гетманов. А сю нашу грамоту однолично тебѣ держать у себя втайнѣ“ (М. Д., Приказ., ст. 571, лл. 203—204. одпуск). Порівн. коротку відписку воеводи від 4. VI (А. Ю. и З. Р., III, с. 214), так само інші матеріяли про спілку з поляками (ibidem, чч. 128, 133, 134); чи не цей саме наказ перейняв свого часу Б. Хмельницький?—див. ibidem, ч. 210.

еміграції 1635—8 років і розмір зрушення р. 1648 віщував широкий приплив еміграції. Отже в липні 1649 р. путивельський воєвода цитує таке розпорядження, що він одержав в Путивлі 8.VII:

„Которые Черкасы из Литовские стороны придут в Путивль на твое государево имя на вечную службу и мнѣ бѣ, холопу твоему, тѣмъ Черкасомъ сказывать, что ты в г-рь их пожаловалъ, (велел) их принять в свою государеву сторону и велел их устроить в службу от крымские стороны. А которые города в твоей государеве стороне от литовские стороны, і в тех городех быть им нѣ мочно для ссоры, да и им Черкасом в тех порубѣжных городех жить от поляков опасно. И которые Черкасы учнут бить челом, что они тому твоему государеву жалованью рады, и мнѣ б, холопу твоему, тех принимать со всем с тем, с чем они в твою государеву сторону придут и приводить их ко кресту по записи, какова записъ о том в Путивле в приказной избе; а принимать велѣно мнѣ холопу твоему Черкас женатых и семьянистых, а одиноких, у которых Черкасъ племяни в выходцех не будет, и мнѣ, холопу твоему, тех не принимать и сказывать им, чтоб они шли на Дон, потому что они люди одинокие. И которые похотят итти на Дон и мне б, холопу твоему, отпускать их и давать им проходные памяти, а в прохожих памятях писать, что тѣ Черкасы отпущены на Дон по твоему государеву указу, и воеводы б в городех пропускали на Дон бѣз задержанья. А которых государь, семьянитых в твою государеву сторону приму, и мнѣ, холопу твоему, ис тех пятьсот человек з женами и з детьми и со всеми их животы отпустить с сыном боярским з добрым на Тихую Сосну на Мояцкое городище, а на том на Мояцком городище по твоему государеву указу вѣлено их устроить землями и всякими угоды, а для бѣреженья от татарского приходу для их вѣлено учинить крепость усердickими, ольшанскими і коротояцккими служилыми людьми и Борщова монастыря крестьяны; да их же переходжих Черкас отпустить бы мнѣ холопу твоему на вечное житье, на Коротояк ето человекъ, на Урыв сто человек, на Ольшанское сто человек, на Воронеж сто человек, а с ними послать вѣлено по сыну боярскому. А будет, государь, придут к Путивлю Черкасы з женами и з детьми большим збором и учнут бить челом, чтоб им быти в твоей государеве стороне на вечное житье, и мне б холопу твоему о тех писать к тебѣ наскоро с нарочными гондами на заводных подводах. А писать бы мнѣ, холопу твоему, подлинно, сколько тысяч тех Черкас будет з женами и детьми. И что у тех Черкасъ, которых в города отпущу, лошадей и всякие животини. А которые, государь, Черкасы и мещане Литовские люди нынѣ в Путивле и в Путивльском уѣзде живут для торговли и для хлѣбные и соляные покупки немалое время, и мнѣ б, холопу твоему, тех ис Путивля и ис Путивльскаго уѣзду велеть выслать в Литовскую сторону со всем с тем, что у них есть“.

Але сподівана еміграція ще не розпочиналася, і воєвода відповідав:

„И в Путивль, Государь, Черкасы из Литовские стороны на твое государево имя на вечную службу июля по 13 число не бывали;... А которые, государь, Черкасы и мещане Литовские люди были в Путивле и в Путивльском уѣзде жили для торговли и для хлѣбные и соляные покупки, и тѣ, государь, все Черкасы и мещане Литовские люди выехали ис Путивля, и ис Путивльскаго уѣзду назад в Литовскую сторону и пошли в сход к гетману черкасскому к Богдану Хмельницкому до твоей государевы нынешней указной грамоты. И ныне государь в Путивле и в Путивльском уѣзде Черкасъ и мещан Литовских людей нѣт и приѣзду, государь, в Путивль из Литовские стороны мещаном Литовским людямъ ныне мало стало потому, что де, государь, из Литовских городов все Черкасы и мещане высланы в полки к гетману Черкасскому к Богдану Хмельницкому“¹⁾.

Одже емігрантів проєктовано, як і раніш, розташовувати на півночі; цікава згадка про проєкт обсадити р. Сосну: справді, як знаємо, пізніш там осаджено м. Острогжськ, але не на Маяцькому Городищі, а на Рибному Плесі на р. Острогжчі.

Служила колонізація відновилася р. 1650 і збільшилася р. 1651; у зв'язку з чутками про Берестечко в Москві сподівалися великої еміграції, і бо-

¹⁾ М. Д., Малоросійський приказ, стовп. ч. 5815/5, аа. 147—151. За дозвіл використати цю грамоту висловляю щирю подяку Д. О. Кравцову, що вперше звернув на неї увагу.

ярська дума ухвалила спеціальну постанову про порядок, в якому належало приймати емігрантів. Наведу і цей акт цілком. Пише до Москви з Яблонова воевода О. Репнін і воеводи інших міст :

„Сказывают им торговые люди, которые по г-у указу љздут в литовскую сторону для торгового промыслу і от выходцев, что де Польские люди Черкас во многих мѣстах побивают и чают того, что поляки татар скупили. И Черкасы де говорят: будст де наша і не мѣра, і от Поляков учинитца которое неизможение, і мы де пойдем в Московское государство к г-ю к ъ. е. г. мил-ти з женами из детьми. И боярин і воеводы просят на то государственного указа, будет Черкасы придут в г-у сторону ста два и три или пятьсот и шестьсотъ, и тѣх принимать ли; а будет Черкас придуть тысяч пять и шесть и тѣх принимать же ли. И будет принимать в которых городѣх их строить“. Чернова поміта на окремому листку: „159 июля в 15 день г-рь указал, и бояря приговорали: будет учнут приходит Черкасы на ево г-о имя на вѣчное житѣ из женами и з детьми человек по десяти, и по двадцати, и по трицати, и по пятидесять по посту и по двести, и их велеть воеводам в украинских городах принимать и отсылать их к боярину князь Борису Олександровичу Репнину с провожатыми, а боярину велеть их отсылать с приставы и с провожатыми на Коротояк и на Воронеж и в Козлов на вѣчное житѣ, а в те города об ѣних государев указ будет. А будет в который порубежный город придут Черкасы от погрому большими людьми, и им велеть говорить, что б они шли степью в государевы города в Сенбирской и в иные города которые города к Волге подалися, а государевыми города которые вблизи жить для соры нельзя“¹⁾.

Одже ухвалено продовжувати попередню тактику щодо розташування служилої української еміграції.

Ситуація 1650—52 рр. і погрози нападу на московські кордони, що й далі йшли з України, не могли сприяти тому, щоб уряд добре ставивсь і мав велику довіру до еміграції. Усе ж емігрантів радо приймають, але, як і раніш, відправляють на північний схід: коли р. 1652 до Москви прибув Іскра, щоб намацати можливості щодо еміграції за московський кордон, коли не пощастить остаточно у боротьбі з Польщею, йому дано відповідь, що поблизу польських кордонів їм селитися незручно, а коли б схотіли осістися на рр. Дону і Медведиці, то їх з охотою приймуть²⁾.

Як ми згадували, оглядаючи еміграційний рух з Лівобережжя, р. 1652 почали з'являтися у Путивльщині численні емігранти, наполохані появою і репресіями польських жовнірів. До Москви вже в лютому-березні того року пишуть про те, що з'явилися більші й менші загони пересельців; ось відповідь на ці повідомлення, що повторювала попередні: „160 (1652) г. марта в 20 д. государь указал и бояря приговорили: которые люди приедут на государево имя, и тех людей примать и назат их не отсылать; и приветчи ко кресту посылатъ в украинные города“³⁾. У березні м. 1652 р. до Путивля прибуло 2 тисячі чернігівських емігрантів на чолі з полковником І. Дзіковським; до Москви вислано депутацію з двох сотників з чолобитною, де прохалося розташувати переходнів поблизу кордону (на місці пізнішої слободи Ворожби в пізнішій Сумщині). Та московський уряд і тут лишився на своїй старій позиції: наказано (грамотою від 5.IV—1652 р.) оселити пересельців на р. Битюзі, за р. Доном, і тільки згодом зроблено поступку — оселено еміг-

¹⁾ М. Д. Приказн., ст. 39, аа. 337—339, „доклад“. Відповідну грамоту з датою 17.VII видав І. Д. Беляев в „Чт. Моск.“, 1847 (год 11), кн. VII. Пор. ще М. Грушевський, Істор. Укр.-Руси, т. IX, I, с. 314.

²⁾ М. Грушевський, Історія України-Руси, т. IX, с. 416.

³⁾ М. Д. Приказн., ст. 281, а. 198.

рантів на р. Тихій Сосні, коло Дону, але на правому березі, де й засновано перше українське слобідське місто Острогозьк ¹⁾. З виданих реєстрів інших емігрантів 1652 року бачимо, що їх, нарешті, справді розташовано (відповідно до попередніх розпоряджень) тільки на Дінщині і глибшій півночі, а саме: в Коротояку 101, в Уриві 130, Острогозьку (як згадувалося) 1000, — отже в східньому куті Білгородської Черти на Дону; окрім того, в Воронежі 240, Ливнах 82; до Талецького, здається, емігранти не схотіли йти ²⁾. Отже попередні пляни зреалізовано, дарма що більшість емігрантів усе ж лишалася на Черті — в її західньому відтинкові у водозборі р. Дону.

1652—3 рр. слобожани починають свавільно осаджуватися на півдні. Про початок і розмір осаджування в тім часі нічого не знаємо. Чи було воно в перших часах занадто незначне і непомітне, чи про нього воеводи не знали, чи, нарешті, свідомо його ігнорували, вичікуючи, „что у Черкас с Поляки учинитца“, — важко сказати. Боротьбу проти пасічників припинено в р. 1652, і далі просування пересельців до Слобожанщини відбувалося в умовах відносного спокою і дуже можливо — за мовчазного співчуття воевод. На початку 1654 року вперше з'являються у відписах воевод чутки про вже dokonане переселення і осадження емігрантів на Слобожанщині і заходи самих пересельців коло легалізації своїх поселень. Можливо, що за зовнішній момент, що визначав початок заходів пересельців і воевод, був момент Переяславської угоди, який звільняв обидві сторони від офіційних зобов'язань щодо Польської держави і так би мовити принципово легалізував переселення за кордон.

Перші звістки про оселення емігрантів надійшли в квітні — травні 1654 р.; це були звістки про оселення пересельців в Охтирці і про осадження Цареборисова. Улітку 1654 р. зробилося відомо і про осадження харківчан. Загальною системою чугувський воевода (за наказом з Білгорода) зробив перепис пересельців в Харкові і Цареборисові. На вісті про оселення міст уряд з походу, з табору під Смоленськом вислав спеціальну грамоту, датовану 30-м вересня 1654 р. У цій грамоті уряд, похваляючи воеводу за зроблений перепис харківських пересельців, наказав послати до пересельців, які збиралися оселитися в Цареборисові, на Торські озера і казати їм, щоб вертали до полків Б. Хмельницького (сам гетьман скаржився, що люди тікають до Слобожанщини, пишучи до царя „о бунтовщиках и о беглецах“ і до воевод про еміграцію на Тор); наказано також казати емігрантам, що від царя жадного утримання дано не буде і що по російських містах їх наказано не приймати. Отже позиція уряду була вичікувальна: з одного боку — реєструвати, отож легалізувати пересельців, „щоб не було сори“ з воеводськими людьми, з другого — радити їм краще вертати, звідки прийшли ³⁾.

¹⁾ Ibidem, а. 230.

²⁾ И. Миклашевский, *op. cit.*, сс. 171, 173, 261; М. Д., Блгр., ст. 1035, а. 91. В іншому реєстрі емігрантів р. 1652 (неповному) маємо: Коротояк 77, Урив 100, Ольшанське 197; північ: Вороніж 155, Ливни 90; на заході тільки Карпов 20 (ibidem, а. 283).

³⁾ М. Д., Сівськ., ст. 158, аа. 50—53, 237; частково видав Філарет (V, с. 5, 118); подаю цей важливий акт цілком: Від царя Олексія до білгородських воевод В. Б. Шереметева та Ф. В. Бутурліна і дяка М. Головина. „Писали есте к нам и прислали с листа список, каков прислал к вам

Але приблизно тоді ж в наказі Яблоновському воеводі дано розпорядження¹⁾ — зробити загальний перепис пересельців, що осілися на Слобожанщині, і т. ч. остаточно визнати самовільну українську колонізацію на півдні. Тим часом пересельці фактично почали влаштовуватися. Улітку 1654 р. вольновський воевода Каминін їздив до Охтирки, переписав і т. ч. легалізував тамтешню громаду. Тоді ж наказано передати фортецю Городне загонові емігрантів, що там оселилися, а знаряддя перенести до нової фортеці Колонтаєва, на місці оселення пересельців; переписано зміївців і харківчан; у лютому 1655 р. наказано нарізати землі емігрантам сл. Печеніги, і т. ч. офіційно першу визнано цю слободу, найближчу до Чугуєва. Тоді ж наказано нарізати землі емігрантам Максима Тимофієва (отже, очевидно, харківчанам). 25.VI 1655 р. дано дозвіл будуватися сумським емігрантам, а до Охтирки вислано Байдикова; після бунту охтирчан дозволено керувати громадою отаманові — „кого оберуть“. Таким чином [фактично місцева адміністрація р. 1654, а центральний уряд р. 1655 визнав потребу легалізувати пересельців.] Протягом 1655 р. ідуть розпорядження уряду переписати всіх

с табору с под Лозовой гетман Богдан Хмельницкой, и о Черкасах, которые на Царево Борисово городище пришли ис Черкасских городов ис Кобеляка да с Кременчука семей с пятьдесят и больши з женами и з детьми и з животы и почели строитца на реке на Осколь, на устье Бахтина Колодезя пониже старово городища поблиску; и на Торских озерх многие Черкасы живут, тысячи по две, и по три, и больши. А с Торских озер Черкасы многие селитца на Царево Борисово городище хотят же и по жены и по дети в Черкасские города послали. И которые Черкасы по нашему указу построились в Чугуевском уезде промеж рѣчекъ Харьковъ и Лопины о городовом строеньи, и что вы по их челобитью в Чугуев к Григорью Спешневу писали, а велѣли ему городового мѣста осмотрити и описать и на чертеж начертить и Черкас переписать всѣх по имяном отцы ис прозвищи, построенье нововыезжих Черкас о пятидесяти семьях, чтоб их устроить на Царево Борисово городище дворовыми усадьбами и пашеною землею, и о хлѣбном жалованье; и что вы послали на том к Черкасом жильца Прокофья Сатина и велѣли имъ говорить, чтоб они с Тору шли в полк к гетману, к Богдану Хмельницкому, — и вы то учинили добро, что не хотя меж вашими людьми с Черкасы ссоры, на том к Черкасом послали; и мы в. г. за то тебя боярина нашего и воевод Василья Борисовича да окольничего Федора Васильевича похваляемъ. И как к вам ся наша грамота придет, и вы к гетману к Богдану Хмельницкому б писали, что которые Черкасы пришли на Тор... для соляного варенья, и к тѣм Черкасом вы письма посылали... і велѣли имъ говорить чтобы они шли к тебѣ гетману по городом, і впредь их принимать не велѣть. А в украинные города к воеводам и к приказным людям отписали, чтоб они в украинских городѣх Черкасы и никаких людей, которые придут до сего нашего указа ис полков от гетмана Богдана Хмельницкова или с Тору и из иных городов, не привимали и на вѣчное житье их не строили, и о том велѣли заказ учинить крепкой. А на Тор и в Чугуев к Черкасомъ отписали ж, чтоб они с Тору и с Чугуева шли в Черкасские города к гетману Богдану Хмельницкому. Потому ж вы есте от себя отписали, которые Черкасы пришли на Тор для соляного варенья, и они к тѣм Черкасом говорить послали жильца, чтоб они с Тору шли к гетману, и впредь их принимать не велѣт. А которые Черкасы учнут селитца в Чугуеве и на Царево Борисово городище и в иных мѣстех, и тѣм нашего хлѣбного и денежного жалованья не будет. Писан на нашем стану под Смоленском лѣта 7163, сентября в 30 д. Такова царева грамота послана в Белгород с Матвѣем Уваровым октября в 1 д.“ Див. ще А. Ю-З. Р., XIV, 77; порівн. також М. Грушевський, Істор. Укр.-Руси, IX, 2, с. 953 і Філарет, V, 117.

¹⁾ В кінці 1654 р. воевода повідомляв, що цей наказ одержано в Яблонові 23.X 1654 р. В наказі вказано, що ще 23.VII вислано розпорядження переписати пересельців на Змієві, Бабкіні, Охтирському і Салтовському, але воевода запевняє, що того наказу в Яблонові не одержувано (М. Д., Безгодосні, ст. 223, а. 29).

пересельців, щоб остаточно з'ясувати становище. 1-го січня 1656 р. перепис одержано в Москві і наступними місяцями видано розпорядження: виділити до нових міст окремі повіти, вислати до них воевод з служилими загонами і арматой. Подібні накази видано: 20.III 1656 р. — призначення Ф. Сурміна до Цареборисова, 28.III — В. Селіфонтова до Харкова і Хітрово до Змієва, 1.VII — К. Арсенєва до Сум і І. Ржевського до Змієва, близько того ж часу — Т. Чернова до Охтирки. Новий лад на Слобожанщині остаточно санкціоновано, і ставлення до нових стосунків на Слобожанщині таким чином сформульовано в наказі чугуївському воеводі: наказано йому уважно зноситися з зміївським і харківським воеводами, „чтоб однолично... новые города Змеево и Харьков и тѣх городов служилых людей Черкас от татарские войны заступить и уберечь и в плѣн и в росхищенье не выдать“ ¹⁾. У наказах 1655 р. до цього додавано, що воеводи мають і далі по Слобожанщині „Черкас великому государю ссаживать“ ²⁾. Таким чином стихійний колонізаційний рух української людності розірвав мережу урядових заходів, норм і заборон і забезпечив собі до заселення багату ще не залюднену країну ³⁾.

Зробімо тепер коротенький огляд тих адміністративних стосунків, що склалися по новоосаджених містах Слобожанщини.

5. Московська державна адміністрація по новоосаджених містах Слобожанщини 1650-ми роками.

Нові міста і поселення, що їх 1650 роками заклала українська людність на території Слобожанщини, осаджено без участі місцевої воеводської адміністрації. Функції цієї адміністрації щодо нових міст починалися тільки через деякий час по тому, як їх оселено, а окремих представників московської влади надіслано туди 1—2 роки згодом, коли місцеві стосунки вже починали зформовуватися, господарство в головному налагоджено і по деяких містах розпочато і мало не доведено до краю будування фортець.

Про перші заходи воевод щодо новоутворених українських колоній чуємо починаючи вже з 1654 року. Діяльність ця цього й наступного 1655 року полягала мало не виключно в реєстрації і переписуванні людності і інформації центрального уряду про хід колонізації. Цю роботу довелося переводити головним чином чугуївському воеводі (Спешньову) під зверхнім проводом білгородського воеводи (Г. Г. Ромодановського); про колонізацію на Сумщині центральний уряд інформував путивельський воевода, а пізнішу Охтирщину доглядав вольновський воевода (Каминін), що підлягав яблонівському воеводі. Яблонівському воеводі доручено чомусь також перевести загальний перепис новоосадженим поселенням 1655 р.

Перші звістки про осадження українських колоній на Слобожанщині одержано в Білгороді зразу з різних місць на початку 1654 року. У середині того ж року чугуївському воеводі наказано переписати людність Харківської слободи, що він і зробив, а до Цареборисова вислано для перепису П. Ма-

¹⁾ М. Д. Блгр., ст. 404, а. 13.

²⁾ М. Д., Блгр. ст. 33.

³⁾ Перегляд відомостей про українську еміграцію і ставлення до неї урядів українського і російського — див. М. Грушевський, Історія України-Руси, т. IX, 2, сс. 1225—1231.

каніна; тоді ж вольновський воевода М. Каминін відбув подорож до м. Охтирки і переписав українську людність, що емігрувала з Лівобережжя до цього міста.

Охтирський перепис зберігся до нашого часу ¹⁾; на його підставі можемо зробити висновок, що перші переписи р. 1654 складалися не за звичайними зразками розрядних реєстрів служилої людности, а за системою, близькою до системи т. зв. „писцових книг“, себто давалося детальні відомості щодо складу родин і маєткового забезпечення переходнів (звичайно тільки рухомого майна). Ці відомості, очевидячки, потрібні були як підстава, щоб далі „верстати“ переходнів, зарахувати кожного з них до відповідного служебного розряду і визначити розмір утримання і земельного окладу.

Року 1654 ані уряд, ані місцеві воеводи в справі улаштування пересельців не пішли далі від реєстрування і переписування людности, за одним хіба винятком: у середині того року наказано передати скасовану фортецю Городне в цілковите розпорядження невеличкої української громади, що там оселилася, а натомість збудовано нову фортецю на місці новоосадженої колонії на Колонтаєвій гаті.

Реєструвати людність — це було головним завданням воевод на Слобожанщині і року 1655. Від центрального уряду наказано Яблонівському воеводі перевести загальний перепис усіх новоосаджених поселень; це зроблено, і 1 січня 1656 р. перепис вже був у Москві. Чугуївський воевода не обмеживсь переписом самої людности і зробив опис Харківської фортеці, що її почала будувати сама людність. Цього року зроблено і деякі дальші кроки щодо організації людности нових поселень; у лютому 1655 р. наказано улаштувати пересельців Печенізької слободи (поблизу м. Чугуєва) і нарізати їм землі; у червні того ж року дано офіційний дозвіл будуватися емігрантам з м. Ставищ на Суміному городищі, наказано нарізати замі харківським пересельцям; до Охтирки, де перед тим не було окремого воеводи, вислано навіть спеціального представника державної влади — вольновського стрілецького голову Байдикова. Але в справі землевпорядкування пересельців тільки розпорядження щодо Печеніг мало конкретні наслідки, а висланого до Охтирки Байдикова тамтешня людність не прийняла, і в Охтирці відновлено попереднє урядування виборного отамана. Отже і цього року уряд і місцева влада не виявили великої ініціативи щодо керування слобідською колонізацією, і тутешня людність мала змогу вільно розташовуватися на нових землях. Пояснювати це треба, очевидячки, тими труднощами, які стояли і перед урядом, і перед його місцевими органами в зв'язку з польською війною. Допіру р. 1656, коли переведено загальний перепис і вияснено наслідки колонізаційного руху попередніх років, почалися конкретні заходи уряду щодо організації урядування в нових містах на Слобожанщині. Протягом цього року призначено окремих воевод до всіх більших новоосаджених поселень — до Цареборисова (20.III), Харкова (28.III), Сум. (1.VIII), Змієва (1.VII), Охтирки. Одночасово до цих міст виділено окремі повіти із складу попередніх; офіційно утворено повіти для Змієва та Харкова, які виїнято з компетенції чугуївського воеводи. Треба зазначити, що менші поселення не всі і не відразу почали підлягати владі воевод сусідніх більших міст.

¹⁾ Див. нижче, де ми розглядаємо історію охтирської еміграції.

Новопризначеним воеводам дано низку наказів ¹⁾, які загалом мають досить трафаретний зміст, складаючись з інструкцій про організацію вістової служби, „береження“ від татар, будування фортець тощо. Не маючи в минулому відповідного досвіду, прецедентів і традицій, уряд обмежується у своїх наказах загальними порадами новопризначеним воеводам „держати привѣт доброй“ до українських пересельців, „ничѣм ихъ не оскорбити“ і далі „Черкас великому государю ссаживать“. Виразно відчувається в цих наказах, що уряд, уживаючи традиційних зверхніх форм вислову, посутньо відрізняє ролю своїх агентів у нових містах від їхнього становища по старих містах півночі і, не знаючи, як складуться стосунки, лишає все на волю обставин.)

Новопризначені воеводи, прибувши до своїх міст, почали, як це було завсіді, реєструвати людність і описувати фортеці, а разом визначати повиності людности надалі (щодо тримання варт — „караулів“ і висилання з міста сторожових роз'їздів) і організувати на нових підставах будування фортець (за традиційними вимогами московської стратегії і військової техніки). Отже воеводи мали намір ввести зразу в життя нових міст систему звичайного на півночі воеводського урядування. Але з цим не по всіх містах воеводам пощастило, і це виявилось вже під час перших „смотрів“, скликаних, щоб перевести реєстр.

Здається, вже р. 1655 з'ясувалося, що людність новоосаджених поселень не доведеться заводити до службених категорій — розрядів, встановлених здавна в Московській державі. Того року, переписуючи людність, подавали або голі реєстри імен пересельців, або визначали тих, що мали зброю і верхових коней; пораховано голів родин і окремо молодших дорослих членів родин — чоловіків, здатних до військової служби. Року 1656 виявилось остаточно, що пересельці не виявляють особливого бажання увійти до складу офіційних військових реєстрів, і коли новопризначені воеводи з'явилися до своїх міст, вони мали перемагати великі труднощі, щоб зібрати людність для „смотру“ — переведення присяги і перепису: людність пороз'їздилася по пасіках і хуторах, на уходи і полювання і до реєстрації ставилася байдуже. Не пощастило навіть відокремити тоді спеціально військову людність від невійськової міщанської і селянської. Таке становище тривало і р. 1657.

Особливо становище слобідських громад супроти офіційних службених категорій півночі виявилось виразно, коли переводжувано оклад, який у Московській державі мав значення головного моменту, що визначав службове становище певної особи. Як висловлюється дослідник офіційних описів служилої людности, т. зв. „десятенъ“, В. Н. Сторожев ²⁾, „служилые люди и служилое землевладение — это центр, к которому все тяготеет в Московском государстве“. „Черкаські“ службени громади північних міст (також і українська людність м. Острогозька) мали певні грошові й земельні оклади (номінальні і фактичні), які визначали їхнє становище в московській помісній системі. Але на Слобожанщині спроба перевести в життя визначену в Москві схему земельних наділів (таку спробу зроблено в м. Царєборисові) натрапила на вороже ставлення до неї від місцевої людности і від неї довелося від-

¹⁾ Серію цих наказів — див М. Д., Блгр., ст. 33.

²⁾ Передмова до „Описи десятиенъ XVI и XVII вѣковъ“, «Описание докум. и бум. М. А. М. Ю», Кн. 7.

мовитися. Р. 1656, а ще виразніш р. 1657 цілком зформувалася система офіційного землевпорядкування на Слобожанщині: до кожного міста відмежовано землі на певну кількість верстов у радіусі (як у м. Сумах), чи попросту розмежовано землі сусідніх повітів (чи громад) і в цих межах відбувалася вже вільна заїмка місцевої людности (крім земель, що відійшли до помісних „дач“ місцевої російської служилої людности). Суперечки розв'язувано, очевидно, за допомогою урядових органів самої громади, і до суду воеводи стосувалися тільки суперечки між сусідніми поселеннями (напр. між м. Сумами і сл. Ворожбаю, між мм. Змієвим і Цареборисовим за уходи по р. Донцю, чи між українськими громадами й російською служилою людністю (на Харківщині і здається в м. Цареборисові).

Так само і грошові оклади не могли бути на Слобожанщині ані стимулом до зформування помісно-служилої системи, ані за підставу до її переведення, бо цих окладів тут в рр. 1656—7 зовсім не існувало: Сумчанам, які прохали видавати їм утримання, рішуче відмовлено, а цареборисовцям нерегулярно видавано по 2—3 крб., зважаючи на їх виключно тяжке становище на далекому півдні і з причини особливої уважності і зацікавлення уряду зберегти важливу для нього Цареборисівську фортецю. Таким чином брак земельних і грошових окладів припинив юридичне (номінальне) і фактичне формування тут помісної системи ¹⁾.

Другий момент, що впливав з потреб живлення людности і її господарчої діяльності, і перебував звичайно під контролем і регулюванням від адміністрації, була торгівля, а передусім та її галузь, що зв'язувалася з продукцією державних регалій — тютюну й горілки.

Торговельні шляхи, що йшли з півночі, обходили територію Слобожанщини на захід (шлях через Путивль до Лівобережжя) і на схід (через Вороніж на Донщину і Озівщину). Але вже першими роками, як осаджено нові міста, почала розвиватися тут торгівля, зв'язана з Лівобережжям, а одночасно з чугуївським ринком, де покупцями були російські торговці і служебна людність російських залог. Українці і по московських містах були звільнені від податків і від мит при операціях до 12 крб. Слобідські міста дістали ще більші пільги: в Сумах — право безмитної торгівлі цілий рік, крім свят, можливо, що й по інших містах подібні пільги, а передовсім право ярмарків. Натомість заборонено торгувати тютюном і горілкою, дозволено тримати її для себе, але фактично мабуть і продавати її в межах того ж міста. Все ж у Сумах збудовану силами людности „варницю“ — гуральню воевода К. Арсен'єв розламав, дарма що він загалом прихильно ставився до місцевої людности.

Щоб закінчити огляд юридичних моментів, які визначали стосунки між українськими громадянами і воеводською владою, треба спинитися на питанні про судову компетенцію воевод по українських містах. З років 1655—8 маємо тільки одну вказівку, яка кидає деяке світло на організацію суду

¹⁾ Сумських пересельців наказано р. 1657 записати в „полкову“ службу разом з „їх братньою с Черкасы“ себто на однакових умовах з українськими служилими громадами півночі; але не знати, чи цей вираз наказу мав яке особливе значення і вплинув на дальше службне становище сумської громади. Можливо, що він зв'язаний був з мобілізацією служебної людности півдня для участі в війсьній кампанії на заході.

тими роками: р. 1658 наказано охтирському воєводі, щоб він судив українців не інакше, як в присутності отамана, але і отаманові заборонено судити без воєводи. Проте, зважаючи на брак відомостей про судову функцію воєвод, широкий розвиток самоврядування по громадах і напружені стосунки з воєводами (особливо в Харкові, Змієві і Цареборисові), можна гадати, що за тих часів суперечки між українцями звичайно не переходили ще до воєводиного суду.

Головне завдання воєвод південних міст взагалі була оборона проти татарських нападів. Але в 1650-х роках (до р. 1657) цих нападів не було, та й під час нападу 1657 р. воєводи виявили велику інтерність і млявість, а цареборисовський воєвода відмовив в дозволі місцевому отаманові вийти на допомогу людности Торського кошу, яку обложили татари. Ще раніш зміївцям заборонено виїздити в степ і ставати в сутички з татарами — ця заборона випливала очевидно з тактики пасивної оборони, яка панувала на московському півдні аж до останніх десятиліть XVII віку. Через це військово-оборонна діяльність воєвод полягала мало не виключно в спорудженні фортифікацій.

Фортеці по слобідських містах спорудила місцева людність ще перед воєводами. Це впливає і з безпосередніх указівок тогочасного листування (особливо щодо Харкова і Охтирки), а також і з того, що воєводи, призначені влітку 1656 р., вже через 1—2 місяці сповіщали уряд про закінчення головної частини фортець. Коли поприїздили воєводи, будування проваджено знову самостійно, без участі їх, в Харкові і почасти в Охтирці; в Сумах воєвода мав тільки зверхній догляд над будуванням, і тільки в Змієві і Цареборисові тамтешні воєводи взялися до будування ретельніш, але одночасно увійшли в цій справі в конфлікт з місцевими українськими громадами. У цих містах, а особливо в Цареборисові, фортецю будовано значною мірою силами російських залог; в Цареборисові витрачено на будування чималі кошти: так, вже коли вислано воєводу Сурміна, з ним вислано 500 душ веденців — росіян, 1000 крб. грошей і чимало зброї. Але по інших фортецях витрати уряду обмежилися на тім, що він вислав невелику кількість гармат, олова і пороху, напр. до Охтирки 2 пищалі, до Змієва 1 гаківницю й т. д.

Російські залоги вислано до нових міст разом з призначеними до них воєводами, отже 1656 р.; були вони дуже малі: в Сумах 50—100 душ, в Охтирці 50 душ, Харкові—70 д.; до Змієва вислано тільки 10 д. дітей боярських для підтримки воєводи, і допіру р. 1657 додано 100 душ, щоб добудувати фортецю. Тільки до Цареборисова, що мав належати до митрополіччя катедри, зразу вислано 50 душ, веденців з різних міст, але й тут, як збудовано фортецю, залишено тільки 30 душ, яких вислано з півночі чергово що 3 місяці.

Таким чином місцеві громади і тоді, як призначено воєвод, задержали ініціативу в місцевому житті, і держава не повинна була витрачати багато сил і коштів, щоб організовувати це життя і військово оборону нових міст.